تاریخِ حسن

حصہ چہارم

در ذکر
شعرائے فارسی
(در کشمیر)

منصور حیدر راجہ

محکمۂ تحقیق و اشاعت
حکومت جموں و کشمیر
سرینگر

تاریخ حسن: حصہ چہارم

در ذکر شعرائی فارسی

مولفہ

پیر غلام حسن کھویہامی

پیش کردہ

پی، این، پشپ

ناشر: محکمۂ تحقیق و اشاعت
حکومت جموں و کشمیر
سرینگر

طبع اول در سنہ ۱۹۶۰ء
بہا ۱۵۰ نئے پیسے

مطبع گورنمنٹ پریس، سرینگر

تاریخِ حسن

حصہ چہارم

فہرست

[ابتدائیہ]

تاریخ حسن

حصۂ چہارم

در تذکرۂ شعراء

ای قلم باز دُرفشانی کن — نغز گوئی و خوش بیانی کن
نقش دانش سواد یافت ز تو — آفرینش مراد یافت ز تو
اولیں نقطۂ وجود توئی — آخریں محور عمود توئی
از تو بشگفت باغِ حُکمِ ازل — از تو بذرفت رنگِ نقشِ عمل
سر برافراز تا سرت گردم — طرح انداز قصّہ سر کردم
ختم کردی چو حصّۂ فقرا — تازہ کن باز قصّۂ شعرا
حصّۂ چاریں بصد تعجیل — کن بتذکار شاعران تکمیل
شاعر پاک دل زبانِ خداست — کہ سخن آفریں بنور و ہُداست
ور بود بدمنش شود واروں — لقب اوست در جہاں غاووں
در فیض ازل ہمیں سخن است — فیض بخش کمُل ہمیں سخن است
گر نبودے سخنورے بجہاں — رازہائے نہاں نگشت عیاں
نفس را میل ہائے شہوانی است — فرحت روح در سخندانی است
وہ چہ خوش بود علم شعر و سخن — رفت چوں آہ یک قلم زدہن
چوں ہُما شد سخنوراں معدوم — شور بوم است ہر طرف در بوم
زاغ بر طینہ زد نوا در باغ — بلبل از باغ رفت با صد داغ

بدانکه در خطۂ کشمیر جنّت نظیر حرسھا اللہ تعالیٰ عن الآفات والتدمیر از مبادی آبادی تا ۷۲۵ھ ہجری ہمگی جنود اہل ہنود دریں ملک بود و باش می داشتند و در نوشتن و خواندن از قدیم عِلم سنسکرت استعمال می نمودند و شعرا و فصحائے آں زمانہ بہمیں زباں شعر و سخن می گفتند و دُرہائے معانی بمثقب فصاحت و بلاغت می سفتند۔ چنانچہ اشعار و کتابہائے زبان سنسکرت بر جادۂ روزگار بسیار یادگار است کہ در سخندانی و خوش بیانی لاثانی است ۔ بعد ترویج مذہب اسلام و حکومت سلاطین اسلامیہ عِلم فارسی و عربی دریں ملک مروّج گشتہ، فصحا و بلغا پیدا شدند۔ خصوصاً در عہد سلطان زین العابدین بسیارے از مردم شعرا مثل سیّد محمد متخلص بہ منطقی و ملا احمد کشمیری و ملا ندیمی و ملا فصیحی و ملا ملیحی و ملا جمیل و ملا احمد رومی و ملا محمد رومی و ملا نورالدین و ملا علی شیرازی و ملا نادری و مولینا حسین غزنوی وغیرہ بسیارے از سخنوران نامدار دریں دیار ظاہر شدند و بمصاحبت و منادمت پادشاہ سرفراز گشتند۔ بعد سلطان زین العابدین قریب یک صد سال بسبب فساد و عناد امرا دریں محال ہرج و مرج بوقوع آمدہ، ہیچ کسے پرداختِ ایں عِلم نہ نمود۔

پس در عہدِ چکاں حسین شاہ چک کہ در سخن گستری طبعِ عالی داشت و پرورش و قدردانی سخنوران بسیار می کرد، حرفہ شعر و سخن اندک رواج یافت، و در حکومت شاہاں مغلیہ بازار شعر و سخن بسیار گرم بود ۔ چنانچہ بعضے اربابِ سخن از اطراف دُور آمدہ دریں دیار توطن فرمودند، و بعضے کساں ازیں دیار فیض آثار ہم سر کشیدہ داد سخن وری دادند۔ اکنوں بخیال یادگاریٔ آں افراد باکمال ذکر بعضے مشاہیر شعرا کہ دریں دیار چراغِ سخن را فروغے دادہ اند ابتدائے عہدِ چکاں دریں رسالہ اندراج کردہ شود۔

میر علی ــــ از مردم ایران علامۂ زمان و فاضل دوراں صاحب

نطق و بیان بود - شاید سیادت ہم داشت - در عہدِ حسین شاہ بہ کشمیر آمدہ شمع سخنوری افروخت - اشعار برجستہ می گفت - چنانچہ در تعریف کشمیر رسالۂ نظم کردہ است و در نستعلیق نویسی فرد بیہمتّا بود - البتہ دُرفشانی می کرد - در محلۂ بوٹہ کدل متصل باغ علی مردان خان سکونت پذیرفت، و درآنجا مسجدے بنا نمود کہ تا حال موجود بود، و درآنجا مدفونست - این ابیات از طبعزاد اوست ــــ

گل بدستم چہ نہی در کفِ من خارخوش است　　این گل تازہ برآن گوشۂ دستار خوش است

سبو سبو دہ وخُم خُم دل لوندمرا　　قدح چہ آب زند آتش بلند مرا

و این میرعلی سوائے میر علی قدیم است کہ در عہد میرزا اُلغ بیگ خان واضع الاصل خط نستعلیق بودہ است در شہر توران -

ملا نامی اول ــــ مداح و مصاحب حسین شاہ چک مردے فقیر و گمنام بود - صرف و نحو خوب می دانست - باوصف آنکہ قدش خم گشتہ و دیہم شکستہ پیوستہ چون لالہ باجام مدام بزم آرائے اہل کرام و شوق افزائے ارباب نام می بود - این چند بیت ازو یادگار است ــــ

مثنوی ــــ

عروسی است می شادی آیئن او　　کہ نتوان رواں داد کابین او
بخاموش چہرہ زبانے دہد　　بفرتوت زورِ جوانے دہد
چو پیداست چوں عود تن را گہر　　مے آتش کہ پیدا کند شان ہنر

قولہٗ ــــ

ہرگز دلم بغیر تو مائل نمی شود　　وز دیدہ نقش روئے تو زائل نمی شود
از دوریت چہ باک کہ از بُعدِ ظاہری　　اصلا میانِ ما و تو حائل نمی شود
دستم بریدہ باد چہ کار آیدم بگور　　در گردن بتان چو حمائل نمی شود

ملا نامی ثانی ــــ نیز از شعرائے حسین شاہ چک بود و درصحبت

شاہ گستاخی و محرمی بسیار داشت و ہنگام یافتن خلعت عید درخواست اسپ از شاہ نمود — ع

خلعت شاہی مرا اسپے رسد یا زیں رسد

حسین شاہ در جواب نوشت —

ایں چنیں کم فہم را نے آں رسد نے ایں رسد

بابا طالب اصفہانی — در زمان حکومت چکاں بکشمیر آمدہ با حکام ایں جا تقرب حاصل نمود و در نزاع امرائے کشمیر اصلاح کلی فرمود و تا عہد اکبر شاہ چمن پیرائے باغ سخن سنجی بود و در محلہ بابا پورہ در مزار باباخلیل آسود و لطف طبعش از حسن معنی ظاہر۔

قولہ —

از سر کوئے تو دل یا دیدۂ تر می رود	شعلہ در دل نالہ بر لب خاک بر سر می رود
حرف شرح درد دل گر آشنائے لب کنم	خوں ز جیب دیدہ تا داماں محشر می رود
شعلہ در پروانہ افتد بلبل آید در خروش	گر بگویم بے تو ما را آنچہ بر سر می رود

غزل —

در حلقۂ ما زمزمۂ سوز نباشد	ما غمزدگاں را دل مسرور نباشد
بے روئے تو از دیدہ بیروں کنم نظر را	گر ذوق تماشائے تو منظور نباشد
ویرانۂ دل ما چوں سر تعمیر ندارد	بگذار کہ ایں میکدہ معمور نباشد

ملا مہدی — از شعرائے عہد علی شاہ چک بود۔ در فضائل علم سخنوری بہرۂ وافر داشت و ایں بیت در مدح حضرت علی مرتضی کرم اللہ تعالی وجہہ گفتہ است —

بیت —

مرتضی پادشہ کشور عالی نسبی است	آفتابے است کہ برج شرفش دوش نبی است

محمد امین مستغنی — از مردم کشمیر بود۔ ذہنے سلیم و طبعے مستقیم داشت و مصاحبت یوسف شاہ بود۔ ایں ابیات از وست —

لبوزش عرق منت آتشے　نبود　　تجملے کہ کرم راکنیم داغ کجاست
جہاں زگم شدۂ من اگر ہمہ خبراست　　سرودنے کہ بگیرم ازو سراغ کجاست
سیاہی شب مارا ببرد پر تو مہر　　رخے کہ در رہ ما فی نہد چراغ کجاست

○

دریں چمن ہمہ بیگانۂ ہم اند ولی　　زبلبلم سخن آشنا بگوش آمد

○

من خندہ نیم بطبع عاشق نا ساز　　یا گریہ کہ بر روئے دوم چوں غماز
یا نالہ کہ سر بگوش بیگانہ نہم　　من درد دلم خلوتی محرم راز

○

اے سینہ ز وسواس توام نارستان　　رگہائے وجودم ز تو ز نارستان
عیسیٰ کدہ از چشم تو بیمارستان　　ناز تو بکائنات در کارستان

رباعی ــــ

دوشینہ بچشم دل نہاں از مردم　　دیدم نہ بہشت بلکہ کشمیر دوم
خاکے ز عبیر و مشک آگندہ خمیر　　آبے ز صفا وجود خود یافتہ گم

در محلۂ آروت[1] بیرون مقبرۂ سید جمال الدین مدفون است۔

میرزا علی خان ــــ ولد محرم بیگ تاشلیقی۔ شاعر بے نظیر و صاف تقریر بود۔ در ۹۹۰ھ در واقعۂ شبخونِ یعقوب خان[2] کہ بر فوج بھگوانداس کردہ بود بقتل رسید۔

قولہ ــــ

شام پر از چہرہ فگندی نقاب　　تاب نیاورد و نشست آفتاب

شاہ ابوالفتح ــــ از علمائے ایران صاحب طبع و خوش بیان بود۔ از ولایت بہ دکھن آمدہ در مصاحبت اکبر شاہ تقرب حاصل نمود۔ و در ۹۹۵ھ با اردوے پادشاہ آمدہ دریں جا توقف نمود۔

۱۔ متصل فتح کدل　　۲۔ پسر یوسف شاہ چک

عاقبت به تب محرقه مبتلا گشته از جهان در گذشت. و در مزار شاعران متصل پل درگجن بالائے بلندی آسود۔ اہل شیعه قبر او را مطاف و مرجع خود کردند و در مدح میرابوالفتح ممدوح ملاعرفی قصیدۂ غرا گفته است۔ این شعر از وست۔

بیت

میرابوالفتح آنکه لوح دانشش ‌‌‌ بر سر افہام دا ذہان دیگر است

مظہری کشمیری۔ در شیوۂ سخن گستری و آداب شعر و شاعری بین الاقران ممتاز بود و سیر ایران و خراسان و ہندوستان نموده با شعرائے وقت ملاقات فرمود و با محتشم کاشی صحبت داشت بعد مراجعت آنسواد در عہد جہانگیر شاه بر منصب میر بحری این دیار که معظم ترین مہمات کشمیر بود سرفراز گشت و این اشعار از طبع وقاد اوست۔

قوله

فدائے آئینه گردم که دلستان مرا ‌‌‌ درون خانه بگلگشت گلستان مرا

مظہر بجہان چو بے نصیبان می باش ‌‌‌ وز گل بنوائے عندلیبان می باش

با دیدنی از خوبیٔ عالم می سازد ‌‌‌ ہمان نظاره چو غریبان می باش

○

اقبال حسن کار ترا پیش می برد ‌‌‌ ورنه صلاح کار ندانسته که چیست

○

سیرے چنانکه ابر نیارد بر و گذشت ‌‌‌ عزمے چنان که باد نیارد بدو رسید

○

گو خلوتے که عزلت عنقا بر آورم ‌‌‌ تا بام آسمان در دنیا بر آورم

چون کودکے که عوے وے از شیر وا کنند ‌‌‌ من دیده را ز ذوق تماشا بر آورم

چون نارسیده میوه که بادش برافگند ‌‌‌ از دل لعنف بیخ تمنا بر آورم

خون شد دل و خوشم که بهر جۂ و در رسد ‌‌‌ تا کار عشقت از همه اجزا بر آورم

سر صبح آتشے شوم و در خود او فتم · چوں گل بہ خانہ سوزئے غوغا بر آورم

○

لطفے نکردہ دہر ز دیوانہ پُر شدہ است · حرفے نگفتہ شہر ز افسانہ پُر شدہ است
یک قطرہ ز قرابۂ ساقی فرو چکید · چندیں ہزار ساغر و پیمانہ پُر شدہ است
در خونِ خویش دست ز د از غصہ مظہری · کز شاخ سنبل تو کف شانہ پُر شدہ است

○

گلعذاران کہ لب از شکرِ شاں نتواں بست · ہیچ طرفے ز بہار و پریشاں نتواں بست
جام جمشید و دل مظہری آساں مشکن · کہ دگر بارہ بہ یکدیگرشاں نتواں بست

○

از شادی آں جامہ کہ وے پوشیدم · چوں چرخ بگرد خویش می گردیدم
پامال بزرگیم فلک میشد و من · در جامۂ آسماں نمی گنجیدم

○

در عشق بآہ و نالہ میباید زیست · دل کردہ لبغم حوالہ میباید زیست
آمادہ کفن فگندہ در گردن جاں · کم مہلت تر ز لالہ می باید زیست

دیوان اشعارش زیادہ از شش ہزار بیت موزون است۔ در سنہ ۱۰۲۶ھ رحلت نمود و در مزار ملہ گواہ[1] آسود۔

میر حسن — از مردم کشمیر بود و از علوم رسمی بہرۂ وافر داشت و در خدمت میر علی کسب خط نستعلیق نمودہ۔ در اندک فرصتی کمال ایں فن حاصل نمودہ بےنظیر وقت شد و خط او را فخراً ببلاد ایران و توران می بردند و کتابہا[2] از دستِ او می نویسانند و محمد مراد زریں قلم از شاگردان اوست۔

اوجی کشمیری — مہر اوج بلاغت و سخنوری مداح آصف جاہ خان[3] بود۔ بعد انتقالش صوبداران اینجا ہر گونہ او را قدردانی می کردند و ساقی نامہ

۱۔ ملہ کھاہ ۲۔ کتبہ جات ۳۔ برادر نورجہاں و وزیر جہانگیر

بکمال متانت و رنگینی گفته است و دُرہا سفتہ است ــــ
گویند ملا صوفی چوں از ساقی نامہ اوجی ایں بیت شنید۔
مرا دامن خویش زنجیر شد مرا دست در آستین پیر شد
و آں منصف کہ متصف باصناف انصاف بود باستماع ایں بیت بسیار مسرور شد و گفت ــــ
"اگر من ایں بیت بیشتر می شنیدم خواہش نظم ساقی نمیکردم" ۔
در ۱۰۳۲ھ رحلت نمود و دیوانے پُر از معانی، رنگین است و ایں اشعار از طبعزاد اوست ــــ

مثنوی ــــ

لب از ہم بجز نالہ ننہادہ ام بجاتم مگر تواماں زادہ ام
مرا شیشہ بر دوش باراں سنگ نہ یارائے رفتن نہ پائے درنگ
مرا دامن خویش زنجیر شد مرا دست در آستین پیر شد
اگر فی المثل حسن صد نوبہار بر روید ز روئے زمین سبزہ زار
بجنبد ز پہلویش از سال و ماہ بگہوارۂ چشم طفل نگاہ
چناں در غمش دیدہ خونبار شد کہ شب جائے خوابم جگر زار شد
بیا ساقی آں را دق تاک را ضیا بخش خورشید ادراک را
بدہ تا بدانم کہ آں نوش لب چرا میگریزد زمن بے سبب
نسیم سحر خاطر انگیز شد زمیلے گل آتشم تیز شد
بیک نغمہ پردازئی ارغنون دلم از رہ گوش آید بروں
نمی بینم اوجی در آفاق جائے سفر بایدم کرد زیں تنگنائے

ولہٗ ــــ

اوجی از بیگانہ بے تقریب می رنجم ما دیدہ ودانستہ مارا آشنا تاراج کرد
اوجی چراغ عمر بافا نہ سوختیم کاسے نکردہ ایم و دمیدن گرفت صبح

ہر سر کہ بستہ خم فتراک او بود دانم یقین کہ روز جزا سرخ رو بود

از بس خیال زلف تو در سینہ گرفت　　آہیکہ سر زند ز دلم مشکبو بود

○

نشستہ عکس جمالت چناں بخانۂ چشم　　کہ کسب نور کند مہر ز آشیانۂ چشم
چو دیدہ باز کنم بر رخ تو از حیرت　　کند نگاہ فراموش راہ خانۂ چشم
بیا کہ بے تو ہمی تا بگردن اندر خوں　　نشستہ مرغ نگاہم در آشیانۂ چشم
بجائے سبزہ شرر میدمد ز خاک او جی　　بہر کجا کہ بر افشاندہ ایم دانۂ چشم

ملا ذہنی کشمیری — از شعرائے برجستۂ روزگار صاحب ورع و تقویٰ بود و از علوم دینیہ ہم حظ کامل داشت ۔ در منقبت چہار یار باصفا چہار قصیدہ غرّا گفتہ است ۔ چوں بنظر بابا نصیب الدین غازی گذرانید مورد تحسین بلیغ شد ۔

قولہ —

یار پیغمبر نشاید برگزیدن جز چہار　　حجت آں بشنو از ذہنی کہ باشد یادگار
از ملائک وز کتب جز چار نگزیدہ است حق　　کین عدد مستحق است از پئے معنی در شمار
نہر خلد و رکن کعبہ اصل طبع و فصل سال　　ہیں چہار است و چہار است و چہار است و چہار

در منقبت حضرت عمر رضی اللہ عنہ ابتدائے قصیدہ بایں وضع کردہ است —

مقبول شرعم تا شدم مردود مردودانِ دیں　　یعنی منم مدحتگر فاروق امیر المومنین
آں برتر از درکِ غبی[2] داماد داماد نبی　　قدرش چہ داند اجنبی گو از حسد در خوں نشیں

○

...[1] خورم دل از گلستان کس نیم　　روشن نظر ز شمع شبستان کس نیم
دانشورم ز فیض ولے نکتہ دان خویش　　طفل طپانچہ خوردہ دبستان کس نیم
کلکم ز نظم خود ہمہ شب بیت زد رقم　　سرگرم انتخاب ز دیوان کس نیم
ہمت نمی فروشم و منت نمی خرم　　یعنی مراد دل طلب از خوان کس نیم
مانند نکتہ سر بگریباں نشستہ ام　　دست طمع در از بدامان کس نیم

۱۔ در سینہ ام ؟　　۲۔ سہوِ کاتب ؟

ذهنی چو آستانه مقیم درِ خودم لب تشنهٔ اجازتِ دربان کس نیم

○

گر با تو کنم آرزوئے دیدن گل آماده نگاه بر پرستیدنِ گل
آگر کند از جنون من بلبل را چشمک زدنِ نرگس و خندیدن گل

○

تا حرف غم تو کرده ام گوش شد ابجد شادیم فراموش
از شوق تو زیر ہر بُن موست فوارهٔ اضطراب در جوش
گر عاشق صادقی بدست آر جوشندهٔ دل و زبان خاموش
پروانه صفت لبوزه و تن زن چون بلبل ہرزه گوئے مخروش
آن دل که خریدهٔ بصد لطف اکنون بعتاب و ناز مفروش
نیشے که ز دست دوست باشد خوشتر ز ہزار چشمهٔ نوش
اے حورِ بہشت سوئے زین پس از دوزخ دل مگیر سرپوش
یعنی که ز آه آتشینم اندیشه کن و بمهر میکوش
از نشاء جام عشق ساقی دل بیدل گشت و ہوش بیہوش

حاجی محمد جان قدسی ـــ وطنش مشهد مقدس رضویت و بجہتہ انصرام بعض مہمات بہند آمده باریاب صحبت شاہجہان گشت و ملک الشعراء وقت شد۔ تیز زبان و فصیح البیان بود۔ در قصیده گوئی و غزل پردازی گوئے بلاغت از اقران خود ربود۔ ظفرنامهٔ شاہجہانی را بفصاحت و بلاغت تمام ادا کرده چون نام عبدالله خان فیروزجنگ را در بحر گنجائش ندید بدینگونه بیان ساخت۔
فرد ـــ
نہنگے که از غایتِ احتشام نگنجد به بحر از بزرگیش نام
وقتیکه فیل سفید بزر و زیور مزین ساخته بنظر پادشاه آوردند۔ وے حاضر بود این رباعی بدیهه موزون کرده گذرانید ـــ
بر فیل سفیدش که میناد گزند شد شیفته ہر کسکه نگاہے افگند
چون شاہجہان برو برآمد گوئی خورشید شد از سفیدهٔ صبح بلند

و بجائزہ فاخرہ مفتخر و مباہی گشت و مثنوی در تعریف و توصیف کشمیر و صعوبت راہ بسیار خوب گفتہ است از انجملہ این اشعار۔

مثنوی —

بود قطع رہِ کشمیر مشکل — بحق نتواں رسید از راہ باطل
مگر زین راہِ باریکت خبر نیست — کہ گوئی کوہ را موے کمر نیست
زبیم ایں رہ باریک و خونخوار — خلد موے کمر در دیدہ خار
گروہے دست از جاں بر فشاندہ — دریں رہ چوں گرہ بر تار ماندہ
رہِ فقر از رہِ کشمیر پیداست — کہ گام اوّل او ترک دُنیا ست
ازیں رہ چوں تواں آساں گذشتن — کہ گام اوّل است از جاں گذشتن
مسافر کے تواند زیں بلاجست — مگر لغزیدن پاگیردش دست،
رہے ہمچوں دم شمشیر باریک — جہاں در چشم رہ پیماش تاریک
رہے پیچیدہ تر از موے زنگی — بہ تندی چوں دم تیغ فرنگی
زبس در رفتنش تدبیر کردہ — فلک را فکر ایں رہ پیر کردہ
ازیں پیمانہ ہائے زندگی آہ! — کہ پُر می گردد از پیمودنِ راہ

می آرند کہ روزے غزلے گفتہ در پیش مُلائے مکتب واری گذرانید۔ چوں بایں بیت رسید —

ساقی بصبوحی قدرے پیشتر از صبح — برخیز کہ تا صبح شدن تاب نداریم

کودکے درانجا بود، گفت — "یا مولانا اگر بجائے قدرے نفسے می گفتند برائے مناسبت صبح بہتر بودؐ۔

حاجی نہایت محظوظ شد۔

غزل —

نگہت عشوہ گرو عربدہ ساز است ہنوز — چشم مخمور تو سرفتنہ ناز است ہنوز
تازہ شد دوستیٔ ما بخطِ تازۂ تو — باز کے ناز کہ آغاز نیاز است ہنوز
خاک شد پیکر مخمور ز تاثیر وفا — دل او در شکن زلف ایاز است ہنوز
راہ نزدیک حرم سعی مرا باطل کرد — لیک شادم کہ رہ عشق دراز است ہنوز

گرچہ نبود سر موئے ز حقیقت خالی — دل قدسی نہ پئے عشق مجاز است ہنوز

○

زود بہ کردم من بے صبر داغ خویش را — اول شب می کشد مفلس چراغ خویش را

○

بارم نشستہ ناز مژہ در دل نگاہ کیست — روزم سیاہ کردۂ چشم سیاہ کیست
دل دادن و سخن نشیدن گناہ من — دل بردن و نگاہ نکردن گناہ کیست

○

جوانی رفت داغے ماند بر دل یادگار از وے — چو آں سرخی کہ بر ناخن پس از رنگ حنا بندد

○

اگر دستم دہد روزے بجنب زاہد خود بیں — چو شمع آرم بروں یکدستہ زنار از گریبانش

گویند موجب وفات فرزند خود **محمد باقر** محزون شدہ باز گشت بوطن نرفت و مدۃ العمر در ہند بسر برد۔ آخر عمر بہ کشمیر آمدہ دریں جا اقامت گزید و در مزار شعراء متصل پل درگجن بخاک آرمید۔

طغرائے مشہدی ــــ شاعر خوش فکر و معنی یاب منشی طبیعت بود۔ پیشتر در انشاپردازی خیال بندی می کرد و در نظم مثنوی تعریف کشمیر و صعوبت راہ بجدے داد سخنوری دادہ است۔

من اشعارہ ــــ

خوش آں ساعت کہ بزم آرا نشینی برلب جوئے — خط پشت لبت چشم قدح را گرد ابروئے

رقعاتش بطرز خیال بندی در تعریف باغات و اقسام میوہ و گل و مل و از ہر جزو و کل بکمال دلپسندی مشہور و منظور ارباب خیال است و از فقرات اوست ــــ

درخت آبی از بے آبی بروئے بہی ندیدہ

و در وصف ناشپاتی گفتہ است ــــ

کنم تحریر وصف ناشپاتی — نماید صفحۂ کاغذ نباتی

قولہٗ ــــ

کشمیر بود فصل خزاں عالم نور — بر طالب فیض دیدنش ہست ضرور

گوئی کہ دریں باغ چمن ساز قضا آوردہ نہال شعلہ از خرمن طور

و از ملازمان شاہزادہ مراد بخش بود۔ قصیدۂ در مدح شاہزادہ گفتہ است و نمونہ آں ایں است ــــ

دارائے عرش کوکبہ سلطان مراد بخش زینت فزائے کرسی و اورنگ آسماں

آخر عمر بتحریک میرزا ابوالقاسم دیوان مشہور بہ قاضی زادہ بہ کشمیر آمدہ در محلۂ نایدیار بر یک دوکانے دیوانوار سکونت می کرد و بہ معنی سنجی شاغل می بود۔ چوں رحلت نمود در مزار شاعراں محلۂ درگجن نجاک آسود۔

قاضی ابوالقاسم ــــ مشہور بقاضی زادہ از اولاد قاضی شریح است۔ ازاں سبب شہرۂ بقاضی زادہ دارد و در عہد شاہجہان بر عہدۂ دیوانیٔ کشمیر استقلال داشت۔ صاحب طبع وقاد و ذہن نقاد بود۔ در سائر علوم خصوصًا در نظم و نثر سحرکاری می نمود۔ باوجود کثرت اشغال اوقات در عیش و عشرت می گذرانید۔ چوں رحلت نمود، در مزار شعراء آسود و سد قاضی زادہ از اعمال اوست۔ قولہٗ ــــ

خالی از ذکر تو عضوے چہ حکایت باشد سر موئے بغلط در ہمہ اندامم نیست

محمد قلی سلیم ــــ در زمان شاہجہان از ایران بہ ہند آمدہ در فن سخنوری و شعر گوئی فرد بے ہمتا بود و در ملازمت نواب اسلام خان وزیر اعظم اوقات می گذرانید۔ و شعرہائے خوب و فکرہائے دست بستہ بر منصۂ ظہور می رسانید۔ ازانجملہ ــــ

چشم تو ز بیماریٔ خود بر سر ناز است مژگان تو ہمچوں شب بیمار دراز است

○

گدائے کوئے تو خراباتم و غمم ایں است کہ بادہ آتش سوزان و کاسہ چوبیں است

○

دلی چو شد گرم زہے جلوۂ معشوق کند ماہئ موم بآتش چو رسد آب شود

○

تواں از دانہ ہائے سبحہ دانست کہ دلہا را بہ دلہا راہ باشد

در تلاش سوختن چوں کاغذ آتش زده　　داغهائے سینه ام باہم بجنگ افتاده است

○

بسته کنیم کر از قبضهٔ کمان او　　در کشتن من تیغش افتاد بیکو
بیماری چشمش را تعویذ بچه بنویسند　　از پردهٔ چشم آرند خوبان ورق آہو

○

به عیش آباد ہندوستان غم پیری نمی باشد　　که مو نتواند از شرم کہ باشد سفید آنجا

○

کمترینم از قیصر و فغفور　　که من در ہند سیه بختی خود شاه سلیم
مثنوی قضا و قدر و مثنوی تعریف کشمیر بسیار تلاش گفته است۔
که زبان زد ارباب کمال و سند ارباب خیال است۔ آخر عمر بتقریب رفاقت
بعض امرا به کشمیر آمد و دریں جا طبع سلیمش سقیم شد۔ در مزار شعرا بخاک فنا
آمیخت و دیوان اشعارش مشهور۔

میرزا طالب کلیم ـــــ مولدش ہمدان است۔ معاصر رشیدا...[۱]..
بود۔ چوں محمد جان قدسی را اکبر شاه بزر سنجید و وے نہایت رنجید و
بغیرت برخود پیچید و گفت ـــــ "شخصے را که زبان بحلق بالیستی کشید
عجب که او را بزر کشیدند"۔ فی الحال از اصفهان در شیراز رفته و بهره تمام
از دانش علوم رسمی یافته ره نورد ہندوستان گردید۔ اگرچه مدتے در ممالک دکهن
و اطراف ہندوستان سیر می کرد عاقبت بدرگاه شاہجهان رسید و در سلک
ملازمان منسلک گردید ـ آخر عمر او را برائے نظم کردن شاهنامهٔ شاهان چغتائیه
در کشمیر فرستادند و درینجا رسیده بعد چندگاه از جهان در گذشت و در مزار شعرا
ماوا گرفت۔

فیل جنگ شاہجهانی بسیار خوب گفته است و کتب ہائے بسیار تصنیف کرده
است و مثنوی بے نظیر در تعریف ہندوستان و کشمیر بسیار دلپذیر۔
قوله ـــــ

تا شد مژه بے اشک فتاد از نظر من　　اکنون چه کنم رشته که وقتے گہرے داشت

۱۔ سهو کاتب؟

دوست بہ ہیچم فروخت با ہمہ یارے — یار فروشی دریں زمانہ ہمیں است

میان غمگساران سوزم از غم — چو آں کشتی کہ در دریا لسبو زد
مفلسا از کس نمی خواہد زمینا کن قیاس — تا تہی شد دیگرش کس دست در گردن نکرد

وضع ہمرہاں کہ بسازی بعالے — با ہمتے کہ از سر عالم تواں گذشت
بدنامئی حیات دو روزے نبود بیش — گویند ترا کلیم کہ آنہم چساں گذشت
یکروز صرف بستن دل شد باین و آں — روز دگر بکندن دل ازجہاں گذشت

و تاریخ فوتش ملا طاہر غنی موزون کردہ است ـــ

حیف کز دلدار ایں گلشن پرید — طالبا آں بلبل باغ نعیم
رفت و آخر خامہ را از دست داد — بے عصاطے کرد ایں رہ را کلیم
اشک حسرت چوں نمی ریزد قلم — شد سخن از مردن طالب یتیم
ہردم از شوقش دل اہل سخن — چوں زبان خامہ میگردد دونیم
عمرہا در یاد او زیر زمیں — خاک بر سر کرد قدسی و سلیم
عاقبت از اشتیاق یک دیگر — گشتہ اند ایں ہر سہ در یکجا مقیم
گفت تاریخ وفات او غنی — طور معنی بود روشن از کلیم ۱۰۶۱ھ

میر الٰہی ـــ از سادات ایران در نکتہ سنجی و سخندانی مفخر دوران بود۔ در پیش گاہ جہانگیر شاہ مصاحب خاص و ندیم با اختصاص بود و ہمیشہ از التفات او فیض یاب می شد و در عہد شاہجہان وقتیکہ ظفرخان احسن را خلعت صوبداری کشمیر بخشیدند شاہجہان سر دیوان فرمود کہ ظفرخان را ضامن بگیرند کہ مردم کشمیر را از خود راضی بگذارد۔ میر الٰہی درانجا بود و بعرض رسانید ـــ

خدا ضامن رسول و چار یارش

پادشاہ نہایت محظوظ شد و ظفرخان التماس نمود کہ میر الٰہی رفیق من باشد و منظور شد۔ پس میر الٰہی با ظفرخان بہ کشمیر آمدہ درینجا رخت اقامت انداخت و بسیر بساتین و گلستان پرداخت ۔ گویند آخوند ملاشاہ ایں بیت

گفتہ بود ــــ

پادشاہے واگذار و دستِ آگاہی گزیں　　چوں بآگاہی رسیدی ہر چہ میخواہی گزیں

[و این بیت بہ آبِ طلا بر کتابہ نوشتہ بود، چوں میر الٰہی رسید بدیہہ زیر ہمیں بیت نوشتہ گذاشت ــــ

من نمی گویم گدائے یا شہنشاہے گزیں　　خویش را مگزیں و دیگر ہر چہ میخواہی گزیں[1]]

و ایں حرف موجب غیرت ملاشاہ گردید ــ بعد چندگاہ میر الٰہی دنیائے غدار را بدرود نمود و در مقبرۂ شیخ بہاؤالدین گنج بخش طرف مغرب آسود و سنگے بالائے قبرش استادہ است و براں ایں تاریخ نوشتہ ــــ

میر الٰہی ملکِ ملکِ نظم　　بود در اقلیم سخن بے قریں

سال وفاتش طلبیدم ز عقل　　گفت بگو بود سخن آفریں

و از منظومات اوست ــــ

یا الٰہی ز الٰہی تو چہ پرسی در حشر　　آنچہ او کرد تو دیدی و چہ گفتن دارد

O

چشمت از سرگوشے بایار عہد تازہ بست　　خط مشکینت کتاب حسن را شیرازہ بست

نشہ از تندیٔ او دارم کہ چاک سینہ ام　　چوں خمار آلودہ نتواند لب از خمیازہ بست

O

شب ہجراں ز بس لب زیر کلفت گشتہ ام ریزد　　چو گرد از دامن مژگاں نگاہ حیرت آلودم

O

چناں از زاں متاع زندگی را میدہم از کف　　کہ گویا کاروان عمر می آید ز پس ما را

کتاب تذکرۃ الشعراء بخوش اسلوبی تصنیف کردہ است ــ

ملا محمد صالح ــــ متخلص بہ ندیم ولد خواجہ محمد علی بٹوانی ساکن محلۂ نوہٹہ از شعرائے برجستۂ کشمیر است و اصلاح شعر از ملا ذہنی گرفتہ ـ در اندک فرصتی بدرجۂ کمال اعتلا نمود و از اقران خود در بدیہہ گوئی گوے سبقت ربود ـ خوب گوے و بسیار گو بود ـ ایں ابیات از واردات طبع اوست ــــ

---

1. نسخہ وی　　۱۰۶۳ھ۲۰

از آہِ سرد آتش تا غم فرونشست
بادِ بلا وزید و چراغم فرونشست
گردی زچار سوے زمیں جست بر ہوا
برگشت و در حریم دماغم فرونشست
افسردہ گشت بر مژہ لختِ جگر مرا
نم در فتیلہ بود و چراغم فرونشست
پامال دست بُرد خزان غمم فلدیم
خار و گلے کہ خواست ز باغم فرونشست

○

در کشور توکّل غمناک و شاد باشد
حاصل چو شد تحمل بیداد داد باشد
اسرار غیب دانی حل کن اگر توانی
در سر نوشت خوانی باید سواد باشد
تا دل دہم ہوس را غارت کند نفس را
بر دزد خانہ کس را کے اعتماد باشد
در سینہ دل ہمہ تن افروزد از دم من
اینجا چراغ روشن از بہرِ باد باشد
از چشم فتنہ بارت صد جور یک اشارت
آرے برائے غارت ترک اوستاد باشد
از نفس و خصلت او دل کن ندیم یکسو
یا ور مکن کہ بد خو نیکو نہاد باشد

ملا فصیحی ـــ از شعرائے کشمیر است و در عہدِ شاہجہاں چمن پیرائے باغ سخندانی بود و ندیمی ملاندیم اختیار می نمود۔ دیوان طبعزادش مشہور و ابیات از نتائجِ افکارش مسطور ـــ

حسن پیرایۂ دوکانِ ہوس نتوان کرد
شعلۂ طور چراغ دل خس نتوان کرد
طوطیاں گر لب در یوزہ بحسرت بستند
شکرستان ہمہ در کام مگس نتوان کرد
چوں حیا پردہ نشیں شو کہ گل خوبی را
دست فرسود نگاہ ہمہ کس نتوان کرد
بال و پر سوز کہ تا ثروت پروازی ہست
ہمراہ دل تو دسیر قفس نتوان کرد
چہ طلسمی است فصیحی کہ ز میداں وفا
پیش نتواں شد و رد باز بہ پس نتواں کرد

○

آشفتہ تر از ماست بسے انجمن ما
بے نور شود شمع طرب بے لگن ما
بر ناصیۂ غنچۂ ما نقش طرب نیست
شرمندہ برون رفتہ نسیم از چمن ما
نشگفتہ بماندیم بگلزار شہادت
پاشیدہ مگر گرد غمی در کفن ما
از سوختن ما نشود ہیچ تسلی
خوش پرسش لطف آمدہ پیمانِ شکن ما

ملا فہمی ـــ ہمعصر فصیحی و ندیمی بود۔ فہمی و فراستی عالی داشت و

در مشاعرۂ علم مقابلت با فیضی و ذہنی می افراشت و این ابیات از طبعزاد اوست ـــــ

فکر سر زلف تو مرا ای سرو پا کرد　　اندیشۂ پا بوس تو ام پشت دوتا کرد
گفتم کہ بوصل تو برسم گر بودم عمر　　نے وصل میسر شد و نے عمر وفا کرد
دردا کہ ترا مہر نیاموخت معلم　　در مکتب خوبی ہمہ تعلیم جفا کرد
تا رو برہ بادیۂ عشق نہادیم　　صد گونہ غم از ہر طرفے روئے بما کرد
فہمی نتوان رست ز اندیشۂ خوبان　　زینگونہ کہ در دل غم این طائفہ جا کرد

فطرتی ـــــ شاگرد ملا ذہنی بود۔ فطرتے عالی داشت۔ با ندیما و فیضی حریف بود۔ وقتے کہ میرزا فطرت در کشمیر رسید و اشعار فطرتی بشنید گفت ہرگاہ مرا پیشتر معلوم می شد تخلص خود فطرت نمی کردم۔ من اشعارہ ـــــ

از باغ و گل ہوائے دماغم فرو نشست　　پائے ہوس بکنج فراغم فرو نشست
پرتو فگند عشق فروغ خرد نماند　　سر بر زد آفتاب و چراغم فرو نشست

روشنی ـــــ سوائے روشنی ہمدانی است۔ روشنگر الفاظ شبستان معانی بود۔ این بیت ازوست ـــــ

در بزم ازاں بہ پہلوئی خود جا دہد مرا　　تا راست سوئے او نتوانم نگاہ کرد

گلشنی ـــــ از عنادل نغمہ سنج گلشن شیراز بود و از بہر استشمام روائح معانی بگلزار ہندوستان توجہ فرمود و در کشمیر آسود۔

مشتری ـــــ از سادات خندہ بون[1] شاگرد ملا ذہنی بود۔ در شعر و سخن {ذہنے[2]} عالی داشت۔

مہری مشہدی ـــــ از شہر مشہد آمدہ۔ درین دیار سکونت نمود و مشاطۂ شاہدان معانی و روشن گر مرآت سخندانی بود۔

بدیعی ـــــ از اعیان خطۂ کشمیر بود و در عہد شاہجہان گلشن سخندانی و نکتہ سنجی را شادابی بخشید۔ این بیت ازوست ـــــ

کم دہ شراب وصل کہ پر شد ایاغ ما　　روغن چناں مریز کہ میرد چراغ ما

۱۔ نزد ذاکدل بطرف راست　　۲۔ نسخۂ ی

تاریخ بدیعی از تصانیف اوست۔

فروغی — از زیرک طبعان کشمیر بلاغت خمیر و فصاحت تاثیر بود۔ ہمیشہ به شاطرازی فردوس آشیانی رطب اللسان می بود و {دیوان} فروغی از انوار طبع وقاد اوست —

ازاں غم وطنم نیست کز سبکباری ہمیشہ ہمچو کمان است خانہ بردوشم
آنکہ در رفتن شتاب تیز دارد عمر او چوں کماں بہر چہ میسازی منقش خانہ را

محمد مراد زرین قلم — سوداگرزادۂ نامدار بود و در مشقت مشق خط نستعلیق خون جگر نوشید و اصلاح از میر حسین بن میر علی کسب نمود۔ در خوشنویسان زمانہ فرد یگانہ بود و شلغی می نوشت۔ برخلاف آقا رشید ایرانی کہ وے بطرز بادامی می نوشت۔ چوں آوازۂ کمالات او بسمع شاہجہان رسید در جمع مصاحبان و کتابہ نویساں درگاہ داخل گردید۔ چنانچہ تمامی کتابہ عمارات و باغات شاہی بقلم اوست و شاہجہان خطاب او زرین قلم کردہ بود۔

ملا محسن شیرین قلم — برادر خورد محمد مراد زرین قلم۔ در حسن خط با برادر خود برابر بود و آنچہ در تسطیر کتابۂ عمارات بعد فوت محمد مراد باقیماندہ بود، وے بکمال نزاکت و دلربای درست نمود و بر رویہ برادر می نوشت و از علم معنوی ہم اثرے داشت۔ در خدمت شیخ یتہ مالو استفادہ کردہ بود و شیرین قلم خطاب شاہی داشت۔

ملا محمد طاہر غنی — از قبیلۂ اشائی ہا ست۔ شاگرد ملا محسن فانی بود۔ ارباب سخن اتفاق کردہ اند کہ در خطۂ کشمیر بلکہ در تمامی ہندوستان مثل او خوش خیال و نازک مثال ہیچ کسے برنخاست۔ دیوان اشعارش کہ میرزا محمد علی انتخاب کردہ است شاہد کمالات اوست و شعرش اکثر بطرز ابہام است و غنی [تاریخ] ابتدائے شعر گفتن و تخلص یافتن اوست۔ روزے مطلعے تازہ گفتہ پیش شاہ ماہر می خواند —

بیت —

بے چراغ است اگر بزم خیالم غم نیست مصرع ریختہ شمعے است کہ در عالم نیست

۱۔ سہو کاتب؟ ۲۔ اصناف خط ۳۔ متخلص بہ ماہر ۴۔ سہو کاتب؟ سنہ ۱۰۶۰ھ

شاہ نظر بر ایہام بندی او کردہ گفت ۔ شاید مصرع ریختہ کہ گفتہ باشند ہمیں خواہد بود۔ این چند شعر از دیوان اوست ـــــ

فراغتے ز نیستان بوریا دارم ۔ مباد راہ درین بیشہ شیر قالین را

کند در ہر قدم فریاد غلغال ۔ کہ حسن گلرخان پا در رکاب است

یاد امن تر شدم بمحشر ۔ گفتند در آفتاب بنشین

حسن سبزے بخط سبز مرا کرد اسیر ۔ دام ہم رنگ زمین بود و گرفتار شدم

مینواز د ساز عیش آن دم کہ طامع یافت قوت ۔ باشد از بال مگس مضراب تار عنکبوت

بر نداریم ز اشعار کسے مضموں را ۔ طبع نازک سخن کس نتواند برداشت

جان بلب از ضعف نتواند رسید ۔ ما بزور ناتوانی زندہ ایم

میان نازکت ہمچو موران دستان دارد ۔ پرور است شمشیرے کہ بر میان دارد

چوں آستین ہمیشہ جبینم زمین پر است ۔ یعنی دلم ز دست تو اے نازنیں پر است

می فروشد بہ پدر پیرہن خالی را ۔ یوسف از دولت حسن این ہمہ خود را گم کرد

اثر بر عکس بخشد سعی من از طالع وارون ۔ ز فریاد سپندم چشم بد از خواب برخیزد

چو خاتمی کہ بر دسر بحبیب موم فرد ۔ زدم چو بر در پستی بلند شد نام

دل بہ بردن [نعیہ] غنی چوں قامت گردید خم — بہر این خاتم نگینے نیست چوں سنگ مزار

○

جلوۂ حسن تو آورد مرا بر سر فکر — تو حنا بستی و من معنی رنگین بستم

○

یاراں بردند شعر مارا — افسوس کہ نام ما نہ بردند

○

رفیق اہل غفلت عاقبت از کار می ماند — چو یک پا خفت دیگر پا بے از رفتار می ماند

○

نگردد شعر من مشہور تا جاں در بدن دارم — کہ بیس از مرگ آہو نافہ بیروں می دہد بو را

○

چوں محبت در میاں آمد تکلف گو مباش — شیر مادر در حلاوت بے نیاز از شکر است

○

بر تواضع ہائے دشمن تکیہ کردن ابلہی است — پائے بوس سیل از پا افگند دیوار را !

○

تربیت را چہ اثر چوں نبود استعداد — آسیا صاف چو آئینہ نگردد ز غبار

○

می رسد روزی بہر کس در خور ہمت ز غیب — کے بدام عنکبوت آید شکارے جز مگس

○

گراز نا آشنائی چرخ سازد زیر پل غرقم — ازاں بہتر کہ بینم روے یاران سر پل را

○

چو دیدم قامت از پا افتادم — ولیکن رحمے کہ از بالا افتادم

در سال ہزار و ہشتاد و دو در کمال ریعان جوانی بعد واقعۂ شیخ محسن فانی ہشت ماہ بملک جاودانی انتقال نمود۔

۱- نہی (فی الاصل)، (سہو کاتب؟)

تاریخ ـــــ

از فوت غنی گشته کرد مہ غمگین | ہر کس شدہ در ماتم او خانہ نشین
تاریخ وفاتش از پرسند بگو | پنہان شدہ گنج ہنرے زیر زمین

خواجہ ہاشم دیوانی ـــــ از اعیان شہر کشمیر بود و بر منصب قانون گوئی استقلال داشت۔ خوش فکر و صاحب ذہن عالی بود۔

قولہٗ ـــــ

کے ز بیم خنجرت خواہد دلم یکسو گرفت | ہمچو ابرو می نواں تیغ ترا بر رو گرفت
کثرت حسن و صفا سر تا سر آزرد گرفت | خال جا خالی ندیدہ گوشۂ ابرو گرفت

یک ذرہ ز اختیار در دست تو نیست | لیکن معقول فطرت پست تو نیست
تدبیر چو تعیین و تقدیر چو نقش | در دست تو ہست لیک در دست تو نیست

قاضی محمد عارف ـــــ خلف قاضی ابوالقاسم بن مولانا جمال الدین سیالکوٹی است صاحب طبع و تیز فکر بود۔ در پیش گاہ شاہجہان مرتبۂ عالی داشت۔ سفارت سلاطین ایران را بحسن تقریر جواب می داد و در سخندانی و خوش بیانی نامی و گرامی بود۔

قولہٗ ـــــ

خواہم کہ ازیں نشیب و پستی برہم | وز ننگ خودی و خود پرستی برہم
یک جرعہ ز جام نیستی نوش کنم | از کشمکش خمار ہستی برہم

نہ ازاں دیر تر بہ بخشد کام | کہ دہد جلوہ کبریائی را
زاں توقف کند کہ دریابی | ذوق در یوزۂ گدائی را

از جناب شیخ محمد معصوم سرہندی یک مکتوب بنام اوست در جلد ثالث مکتوبات مرقوم۔

عنایت خان ـــــ ولد ظفر خان احسن۔ آشنا تخلص می کرد و آشنائی لجۂ سخنوری و سیاح دریائے ہنر پروری بود و در امرائے دربار شاہی

(۱) سنہ ۱۰۷۹ھ

اعتبار کلّی داشت۔ آخرہا ترک منصب کردہ بکشمیر آمد و در عزّلت و خمول ایام بسر بردہ در ۱۰۷۷ھ رحلت نمود۔ صاحب دیوان است۔

عبدالرسول استغنا ـــ از ساکنان ملک کشمیر بود و در سلک تازہ گویاں انتظام داشت۔ اوائل از صحبت اہل دنیا استغنا می کرد۔ آخرہا در نزد **میرزا شجاع** فرزند سوم **شاہجہان** رسیدہ بہ منصب و خدمت سرفراز گردید و ہنگام بغاوت **میرزا شجاع** با عالمگیر عہدۂ داروغگیٔ توپخانہ داشت و ہنگام ہزیمت گریختہ در شہر اودھ رسید و مدّتے در ملازمت امرا بنوبت گذرانید۔ عاقبت متوسلان باریاب صحبت عالمگیر گشتہ۔ بقیۂ زندگانی خود در ملازمت او بسر برد۔ در ۱۰۸۲ھ رحلت نمود۔

قولہٗ ـــ

فلک چرا اگر احتساب می نبرد   سزائے بادہ پرستاں خمار خواہد داد

گویند وقتے مہمے داشت و ہیچ کسے از امرائے دربار عرض مطلبش نتوانست کرد۔ عاقبت بختاور خان بعرض اقدس رسانیدہ کامیاب شد و در مدح او چند رباعی گفتہ است۔ ازانجملہ ـــ

قولہٗ ـــ

اے خان بلند قدر اکسیر سخن   قربان زبان تو خوانین زمن
تا خاطر آشفتہ دلاں جمع شود   یکبار بگو حرف پریشانی من

محمد رفیع منشی ـــ از مردم کشمیر است۔ در نظم و نثر طبعی بلند داشت۔ امّا بجہت گذران معیشت ہمت خود بیشتر بفن انشا می گماشت موجب آں عمر خود در حضور نویسی حکام بسر برد۔

قولہٗ ـــ

در سایۂ خویش جائے آوارہ دہید   در چارۂ کار دل بیچارہ دہید
ہر چند کہ کفارت ندارد نیکی   نیکی بہ بدان کنید و کفارت بدہید

می آرند کہ تسلی شاعرے بود۔ وے ہجو مردم کشمیر بطرز بحر طویل کردہ

در پیش گاہ سیف خان ناظم صوبہ رو بروے اعیان سردیوان گذرانید و خواجہ عنایت اللہ جو
کہ دراں ایام رئیس شہر بود محمد رفیع منشی را دربارۂ جواب او اشارہ
نمود ۔ وے بزور بودت خود در یک ساعت جواب بہماں اسلوب موزوں کردہ
روز دوم در مجلس سیف خان باآواز بلند خواندہ و تسلی شاعر را ملزم ساختہ
از شہر اخراج نمودند۔

نقل بحر طویل ــــ

لعنت اللہ برآں تسلی کم اصل و تبہ کار و گنہگار کہ خود را بزبان دو
سہ لک آدم موزوں و سخنداں و سخن سنج ہمہ آراستہ از فضل و ہنر داد
کہ گر پائے بہجوش بفشارند بفریاد بیارند جہانرا۔

لیک حیف است کہ اوقات چنین مردم پاکیزہ و دانا و نکو رائے و خداترس
و حق اندیش کہ جز ذکر خدا فکر ندارند شود صرف بسازند تر از خون سگے تیغ
زباں را ۔

آنچہ در حق ایں طائفہ پاک ز نادانی و بدبختی خود گفت ہمہ تہمت و بہتاں
و ہمہ کذب و پریشاں کہ جزائش رسد از ایزد متعال دریں سال بہ تعجیل
نہ تاخیر کہ فرصت بنود خوب بایں بے ادب خیرہ سر احمق و نادان تا
جزائش بود ایں دو سہ حرفیکہ برآید ز زبان من آشفتۂ حیران ز رہ خشم و غضب
زانکہ چہ لائق کہ کند تسلی قلتاق و قرمساق گدا خوے و سیہ روے و بداندیش
عجب ریش بہ بدگوئے ابنائے زماں عادت و سرگیں خورد و گندہ کند کام و دہانرا۔

کے رسد طعن تو بر مردم کشمیر کہ دارم خبر از حال تو و وضع تو اے بے خبر
از خویش کہ در عہد جوانی بمیان لغل مردم بیگانہ کلاں گشتی و صدبار بگوش تو
ز عشاق رسیدہ است کہ از کشمکش کم نتواں بود کہ دنبالہ کے در عقب اوست
تا مداحی کہ پدیدار شد از طلعتِ نحت اثر ریش کہ پشمی تبود پیش بایں
طرز ز بدکاری و بدفعل گروہے ز عقب بود و تو در پیش خجل شو کہ ز بے عصمتی
خویش سبک یافتۂ عمر گرانرا۔

بعد ازاں ریش تو گردید مگس راں تو و راند ز دنبال تو فوجے مگس چند

کہ عشاق تو باشند کہ بروز سیہ خویش نشستی کہ الٰہی ہمہ روز تو چنیں باد نہ بینی ز جہاں ہیچ نکوئی رونقت کم شد و عشاق تو بیزار نشستند و گذشتند ز عشق تو وکس یک قدح بوزہ برایت نفرستادہ و نخوردہ است یک ساغر مقسوم کسے باد و گر بنگ کہ سیداد کجا بود بحالت نظر بادہ کشا نرا۔

از پریشانی و بے نانی و عریانی و حیرانی و بے عزتی و خواری و خفت کہ نصیب تو شد اندر وطن افتاد ہوائے سفرت در سردارا چہ بدنسلی کہ صد پاچۂ خر باد نصیبش شدہ رخصت و چیزے کہ از املاک پدر یافتہ بودی یکے مکدۂ پر زنگ دو پا موزۂ بدرنگ لبسے کہنہ و لبس تنگ و دو پیتاوۂ چرکیں و یکے لاشہ خر پیر و زبون آنہم از تاخت ندانم کہ بدست کہ افتادہ است و کہ داد است تصدق پدر قحبہ زنت را و برائے تو مہیا شدہ آں مرکب و از قریۂ ویرانہ[1] خود آمدہ با دو سہ لک نکبت و بدحالی و افلاس و گدائے بسوئے ہند کہ آخور بہ ازیں نیست خرانرا۔

کے گماں بود کہ از گردش گیتی تو شوی ساکن کشمیر کہ در آب و ہوا رشک جناں است و بیابی نہ گدائے دو سہ تہ جامۂ رنگین و تنعم کنی از سفرۂ ارباب سخا و ہیچ بخاطر نرسانی کہ کجا رفت و قروت و قمراچۂ بدپاچۂ خر و موزۂ صد سالہ و پتیاوۂ صد پارہ و آں مکدۂ بے قبضہ کہ میراث پدر یافتہ بودی و بگو زید بریشش کہ کنون نیست چنیں نخوت و لاف تو و اظہار سخندانی و بیجا شاعری کے بتو دارند مسلم بہ دنیائے کہ بود نیز ہمہ مردم اینجا ز نفسہائے تو پاکیزہ تر و بہتر از شعر و سخنہائے تو موزوں تر و سنجیدہ ترائے احمق ناداں۔ نفہمیدہ حیوان ز خود بے خبر و خیرہ سر و ابلہ و قلتاق گراز راست نرنجی ز خرے کمتر و از سگ تروگندہ تو از جامۂ ناپاک کہ خود ایں ہجو ترا کافی و عبرت دگرانرا۔ فقط ـــ

در واقعۂ آتش برائے دوستے نوشتہ است ـــ

رقعہ ـــ

از سوز خاطر تو وجودم بہ ہیچ دتاب آنجا فتاد آتش و اینجا شدم کباب

۱۔ ہمہ در (نسخۂ ی)

وقتیکه شعله از در و بام تو سر کشید — کس آگهی نداد بایں دیدۂ پر آب
سیر چشمه زیر هر مژۂ من ذخیره بود — از یک نگاه خانۂ آتش نشدی خراب
تا ایں خبر رسید بگوشم ز سوز دل — یکدم نگشت دیدۂ من آشنا بخواب
اما ز سر نوشت کسے را گزیر نیست — ایں حرف انتخاب نمودم ز صد کتاب
هر دم که عیش تلخ نماید سپهر دوں — بر بام کار شعله کند نور ماهتاب
باد ملال را ره ندهی بصحن دل — آخر کند تلافی آتش الو تراب

محمد زمان نافع ـــ برادر ملا طاهر غنی شاگرد ملا محسن فانی بود و از برادر خود کسب فیوض معانی نمود و تا آخر عمر بتدریس دواویں اشتغال داشت و در فن سخنوری ممتاز بود۔

قوله ـــ

مگیر لذت دنیائے شور و شر زده را — مزاج زهر بود نعمت نظر زده را
شنیدم از لب فواره ایں صدائے بلند — که گریه هاست ثمر خنده هاے بر زده را
قدم شمرده گذار اے خیال بیهده گرد — بخانۂ دل ما راه نیست سر زده را

غزل ـــ

می خراجی بهر قتلم مرحبا می زیبدت — جاں فدا می زیبدت سر مژده پائی زیبدت
بیکرت ما تار و پود ے جامۂ مسطر کشید — از شمیم گل قبائے تر نما می زیبدت
می کشی و باز می پرسی شهید کیستی — ایں غلط اندازی و بازی بجا می زیبدت
همچو مے از پردۂ زنبوری جام بلور — چهره سازی هاے رنگیں از حنا می زیبدت
بیر گشتی نافع اکنوں هاله ساں شب تا سحر — خرمن ماهی در آغوش دو تا می زیبدت

میرزا داراب جویا ـــ پسر ملا ساری سخنداں و معنی رس بود و در فن سخنوری تتبع میرزا صائب می کرد و با محمد سعید اشرف و ملا علی رضا تجلی که همراه ابراهیم خان در کشمیر آمده بودند صحبت داشت۔ صاحب دیوان و فصیح بیان است ـــ

قوله ـــ

عیں دریاے وصال است بهم چشم زدن — چوں حباب آنکه بهوائے تو بود در سر او

می تواں یافتن از نالۂ قمری کہ مدام — آتشے ہست نہاں در تہ خاکستر او
دل جویا نخورد زیں غزل آرائی آب — منقبت سنج بود خاطر مدحت گر او
شاہ مردان جہاں آنکہ زبان قلم — زیں دو مطلع شدہ پیوستہ ثنا گستر او

(۵)

بدو عالم ندہم ذرۂ خاک در او — عالم و ہر چہ درو ہست بگرد سر او
ہر کہ شد تاج سرش خاک در قنبر او — بر فلک نازکشد بلکہ ببالا تر او
بعد قنبر زغلاماں علیؑ نتوانست — کس نیارد دگرے بود چو او ہمسر او

در ۱۱۱۸ھ رحلت نمود - چوں در مرثیۂ بعض اکابر اہل سنّت و جماعت بحتمل گوئی شوخی کردہ ہمچنیں گفتہ بود ـــ

بر سرش گل باد گرز آہنیں — بر تنش نار جہنم لوز باد

بنا بر آں بعضے شعرائے سنیہ در تاریخ وفاتش جواب دہ شدند و چنیں شوخی کردند -

تاریخ ـــ

رافضی تاریخ جویا نیست وبغتش بود کم — چونکہ گز کردند او را گشت تاریخش درست

ہر چہ عوض دارد گلہ ندارد -

کامران بیگ گویا ـــ برادر میرزا داراب جویا است و در سخنوری با او برابر - می آرند کہ شاعرے از ایران آمدہ بود و کامران بیگ بے ادبانہ با او بحث کردہ - آں شاعر تاب نیاوردہ گفت لعنت برآں سامری کہ مثل تو گوسالۂ گویا کردہ است - ہمچنیں دیگرے از شعرا در صحبت ایں ہر دو برادر وارد شدہ از تخلص ہر دو پرسید یکے گفت جویا و دیگر گفت گویا - شاعر گفت کہ تخلص طالب، کلیم را ہر دو برادر خوب تقسیم کردہ اید - بروید زادۂ سامری ہستید -

لالہ ملک شہید ـــ از مردم کشمیر بود - در شعر گوئی و تاریخ یابی سحرکاری می کرد - بنام حضرت محبوب سبحانی یکہزار و یکصد تاریخ تصنیف کردہ است - و از ہر یک بیت تاریخ ولادت و عمر و وفات آنجناب یافتہ می شود و از

نادر روزگار است۔ از بسکہ در ورطۂ تاریخ گوئی محو و مستغرق شدہ بود و برائے تعزیہ و تہنیۂ عام و خاص را تاریخ می برد۔ موجب آں بے وقر و ذلیل شدہ بود۔ امّا اشعار برجستہ می گفت۔ درکہ مجلس فتنۂ ابراھیم خان بکمال طاقت بیاں منظوم کردہ است۔ از خوش طبعاں وقت بود۔

قولہ

لام قدمن یاالف قدتو لاشد یعنی کہ وجودم بوصال تو فنا شد

○

درآتشم نشستہ خموش از فراق دوست چوں غنچہ ہائے لالہ مراسر درگلوست

خواجہ ضیاء الدین دیوانی — پسر خواجہ ہاشم بود۔ در اخلاق و اطوار بر پدر خود تفوق داشت۔ و گاہے میل بشعر و سخن می کرد۔

فرد

مردم بجوں تریکہ گر در پیش اند خود را بہتر ز غیر خود اندیشند

حاجی محمد اسلم متخلص بہ سالم — پسر ایدال بٹ از اعیان ہنود بود و بہ توفیق ازلی در پیش ملا محسن فانی تلمذ نمود و بمعہ دو برادر خود خلعت اسلام در بر کردہ کمالات انسانی حاصل نمود۔ در نظم اشعار دُرہائے آبدار می سفت و برجستہ می گفت و در عنفوان جوانی در ہند رفتہ و در حلقۂ ملازماں شاہزادہ اعظم شاہ منتظم گشت و بعد جنگ سلطانی و غلبۂ معظم شاہ باز بہ کشمیر آمدہ بآرامیدگی وضع و سلامتی طبع دلہائے ہمگناں مسخر نمود و فیل جنگ شاہزادہ را بتلاش بسیار موزوں کردہ است و در مآثر عالمگیری مرقوم و ایں غزل در نعت گفتہ است

بر اوج بردہ شرع تو دین قویم را پیوند کردہ لعل خط مستقیم را
چوں تاب مہ کہ مظہر انوار مہر شد نطق تو تازہ کردہ کلام قدیم را
درششں جہت تبسم صبح ہدایت است روشن نمودہ معنیٔ خلق عظیم را
ابر شفاعتت کہ ہمہ بحر رحمت است تفسیر کردہ آیۂ عفو کریم را
لطف تو بر سر ہمہ افراد کائنات قسمت نمودہ سایۂ فیض عمیم را

شاید بدل شود بہوائے مدینہ ات — از خلد بہر سحر ملک آرد نسیم را
از بسکہ در ازل شرف بیعت تو یافت — بوسیدہ دست نور آلہٰی کلیم را
از امر و نہی شرع متینت دو کفہ است — میزان عدل محشر امید و بیم را
لطف نجات سالم عاصی است روز حشر — باشد شفاعت تو شفا این سقیم را

بابا حاجی مغنی ـــــ پسر حاجی حیدر بود و درمیان اقران در حسن تلاش و لطف طبع امتیاز کلی داشت۔ قصۂ واقعۂ کربلا نظم کردہ است نمونہ اش این است ـــــ

دل آتش ز جوش گریہ دریاست — ز گوہر آب را در دل گرہ ہاست
ہوا از دود او شد آتشین رنگ — چمن از غنچۂ لبریز دل تنگ
چہ می پرسی ز خاک پاک طینت — کہ دارد یک جہان گرد کدورت
اگر سنگ است آتش در دل اوست — اگر کوہ است دارد نالہ را دوست
تو غافل داغ جانکاہی نداری — فروغ شعلۂ آہی نداری
برآ از پردہ ہمچون برق نالہ — لباس شعلہ در بر کن چو لالہ
بہارستان داغ و سیل خون شد — ز جوش گریۂ طفلیان جیحون شد
در اشکے کہ ریزد در عزائش — جہان مغفرت باشد سزائش
بگوش دل سخن پرداز گشتم — فروغ شعلۂ پرواز گشتم
کہ از باد برودت خصم خونخوار — بود خاموش شمع نالۂ زار
ترا و دم آتش خاموشی نالہ — زبان داغ است ہمچون برگ لالہ
ز دست فتنۂ بیدار در خواب — نمی گردد بگرد دیدہ ہا آب
فغان مانند دل در خون طپیدہ — بجائے نالہ جان بر لب رسیدہ

حاجی حیدر حیدڑی بلی ـــــ در فن سخنوری ممتاز بود و اشعار برجستہ می گفت۔

ملا فایق ـــــ از شعرائے نامدار خوش طبع و ستودہ اطوار بود۔

ملا بینش ـــــ دانشمند بے نظیر فصاحت و بلاغت تخمیر در سخن سنجی[1] بیابہ

۱۔ مبینت (نسخۂ ی)

دلپذیر بود۔

ملا ثابت و قلندر بیگ و آذری — ہر کس زیرک طبع و خوش خیال بودند و عمر خود در سخنوری بسر بردند۔

میر نورالدین شارق — از سادات ایران بود و بتقریب قرابت قوام الدین خان در ہند آمده مدتے درانجا گذرانید۔ وقتیکہ برادرش میر رضی الدین بدیوانی کشمیر امتیاز یافت میرزا نورالدین ہم بہ طفیل او در کشمیر آمده بعد چندگاه باز بہند رفت و در عہد فرخ سیر عہدۂ داروغگی دفتر دیوانی کشمیر یافتہ باز در کشمیر رسید۔ معمر[1] و صاحب اخلاق جمیلہ[2] بود و با میرزا صائب و با محمد سعید اشرف وغیره صحبت داشت و دیوان اشعارش معروف و در ۱۱۲۷ھ رحلت نمود۔

قولہ —

زفیض بیکسی چوں مصرع برجستہ مختارم ۔۔۔ ہلال آسا بیک بال آسمان بسرا پروازم

○

کے دہد شرح دل و دیدۂ گریاں کاغذ ۔۔۔ کے شود بحر سیاہی و بیاباں کاغذ
از سخن کام و دہانرا چہ حلاوت دادی ۔۔۔ شده از طوطی نطقت شکرستاں کاغذ
ہمچو طومار من از رشک بخود می پیچم ۔۔۔ چوں فرستم برت ایں غنچۂ خنداں کاغذ
نامہ از سوز دلم کاغذ آتش زده است ۔۔۔ باشد از خون دل و دیده ام افشاں کاغذ
قاصد آه باميد رواں کن شارق ۔۔۔ کہ مگر آورد از نزد عزیزاں کاغذ

○

سختی ایام پشت مارا چوں کمانم کرده است ۔۔۔ چرخ منت کش ز مشت استخوانم کرده است
رستم در ملک معنی طبع نظمم شاہد است ۔۔۔ دشمنانرا عاجز از تیر بیانم کرده است
از حکایت چرخ سنگین دل نبیند ہیچ کس ۔۔۔ آنچہ باز از مہربانی ہا بجانم کرده است

عمرش از ہشتاد تجاوز کرده بود۔

۱۔ بسہو مصنف؟ ۲۔ جلیلہ (ی)

خواجہ نوراللہ دیوانی ـــ از اعیان شہر کشمیر است و از تحصیل علوم غریبہ بدرجۂ مولیت رسیدہ بود۔ شغل تدریس نداشت۔ اشعار برجستہ می گفت۔

میر کمال الدین ـــ از نجیب زادہ ہائے کشمیر بود و در عنفوان جوانی میل سخندانی بہم رسانیدہ۔ از شعرائے وقت استفادہ نمود و در شعرگوئی و نثر نویسی و تحریر خط نستعلیق شکستہ دستے عجیب داشت۔ مدتے در سلک ملازمان شاہزادہ میرزا اکبر استقلال یافت۔ بعد واقعۂ خروج شاہزادہ و ہزیمت او بطرف ایران وے بکشمیر آمدہ عالمے را بہ تعلیم خط و انشا بہرہ ور گردانید و بوساطت فاضل خان حاکم صوبہ ملازمت شاہی و جاگیر حاصل کردہ اوقات خود بہ قناعت می گذرانید و رقعات رنگین بانکات دلنشین بجرب دستی می نگاشت۔ چنانچہ انشائے میر کمال مشہور است و ایں رقعہ کہ بنام میاں حضور اللہ درباب رسیدن طبق عسل و برآمدن ازاں مار زندہ فرستادہ بود دریں جا برائے نمونہ مسطور۔

رقعہ ـــ

یاریکہ مخالفست قول و عملش ــــ بگریز ز لائۂ سراسر دغلش
چوں طفل بشیر ینیش از راہ مرو ــــ زہر مار است در حقیقت عسلش

طبق عسل مصفاً کہ از شربت خانۂ آں عطوفت انتما حصۂ تلخ کاماں حنظلستان اختلاط ابنائے زماں شدہ بود رسید۔ ذائقۂ نومیدی را شیریں ساخت و سگ در زنبور خانۂ ایں روستا پروردۂ بے باکی انداخت۔ بحکم کلّ اناءِ یترشّح بما فیہ حقیقت محبت مسطور بمنصۂ جلوہ نمود۔ با خود گفتیم کہ جو فروش گندم نما می شنیدم و زہر فروش شہد نما ہم دیدم۔ باز نظر بر آنکہ افعال بزرگاں خالی از حکمتے نباشد۔ جاسوس فکر را بہر سو دوانیدم و سراغے از مدعا نیافتم۔ گاہ تصور می کنم کہ تسبیح سالکان طریق بے شرارت است کہ از کثرت ذکر یا قہار بصورت مارے آمدہ۔ گاہ خیال می بندم کہ زنار مشرکان شرک خفی است کہ از شدت سیاہ کفر رنگ دروں سیاہ شاں گرفتہ۔ گاہ حداثت سنّ ایشان منظور داشتہ می دانم کہ الصبیّ صبی ولو تقی النبی از طفل مزاجی من در غلط افتادند و بازیچۂ بچۂ ترا بخاطر آوردہ ازیں غافل کہ ایں فقیر بصورت

حقیر در نابود ساختن این نوع ہوام جبّانی ہماں حال عصائے موسیٰ دارد وگاہے ریاضت وجہاد ایشاں ملحوظ داشتہ بخاطر می گذرانم کہ تو ہم کشتن مار نفس مطبقہ کہ در طبیعت چنیں حلقہ زدہ کردہ اند۔ ازیں بیجز کہ یکہ تازہ آں معرکۂ جہاد اکبر صید لاغر نفس را قابل فتراک علو ہمت خود نمی شناسد۔ حاصل کہ ہر چند مایہ اندیشہ از غصۂ عدم دریافت گنج حقیقت ایں آبخورہ بر خود می پیچد و بہ سوراخ مطلب راہ نمی برد۔ مگر خود ارشاد فرمایند و ایں عقیدہ بناخن بیاں بکشاید۔

خواجہ علی اکبر ـــــ از اکابر زادگان مردم خاف بود کہ متصل ہرات واقع است۔ در آخر روزگار شاہ عباس صفوی بہند آمدہ در سلک ملازمان شاہی منسلک گشت و بتقریب بعضے خدمات بکشمیر رسیدہ در ایں جا توطن گزید۔ مردے صالح و خوش طبع و سخنور و تاریخ گوے و خوشنویس بود و در نظم و نثر مہارتے عجیب داشت۔ رقعات رنگین و منشات خاطر نشین می نگاشت۔ ایں چند شعر زادۂ طبع اوست ـــــ

یاد آں روز کہ دل درخم گیسوے تو بود — تو بیاے بصرم خاک رہ کوے تو بود
محو گردیدن و بیخود شدہ افتادن من — اثرے از نگہ چشم سخن گوے تو بود
بے سبب بحر شدن در نظر انداختنم — ایں چہ لایق ز تو و طبع جفا جوے تو بود
دل ربود از من و انداخت دگر از نظرم — چشم ایں چشم کہ از نرگس جادوے تو بود

تا لب لعل تو گویا نشود — دہن تنگ تو پیدا نشود
نکشاید گرہ از پیشانی — قطرہ تا واصل دریا نشود
گردم نزع نہ بینم رویت — تلخیٔ مرگ گوارا نشود
مردہ را زندہ کند از نگہے — کار چشمت ز مسیحا نشود

در سنہ ۱۱۳۱ھ رحلت نمود۔

محمد رضاے مشتاق ـــــ از قبیلۂ ناجی ہاست کہ در محلات نوشہرہ ساکن بودند و اکثرے شغل خطاطی و کتابت می نمودند و موصوف الیہ

ازعنفوانِ شباب در فنِ استکتاب می گذرانید و در ضمن آں کمیت فکر در میدان طبع آزمائی می دوانید و بزور طبع وقاد و استعداد خداداد در اندک زمانے رایت سخندانی افراختہ از اقران دوران گوئے سبقت ربود و قوت خود از کتابت مثنوی معنوی می فرمود و در مدح حکام و اغنیا گاہی رغبت نہ نمود و تا آخر عمر در تجرید و تفرید بوضع آزادگی و قلندری گذرانید و در ۱۱۵۱ھ رحلت گزید۔

قولہٗ

عشق تو چوے سرشت مارا ۔ رو کرد سوئے کنشت مارا
نے میوہ ورونہ سایہ داریم ۔ دہقان بچہ کار کشت مارا
گلدستۂ مطلبے نہ بستم ۔ بے فایدہ چرخ رشت مارا
زاہد باشیم بے تو باشد ۔ گر آرزوئے بہشت مارا
گر بد گفتی نکو نگفتی ۔ خوباں گفتند زشت مارا
پامال جفا شدیم و ایں بود ۔ در عشق تو سر نوشت مارا
یارب کہ بہشت منزلش باد ۔ ہر کس نعمت بہشت مارا
ہر آتش سنگ طفل شنگے ۔ آشوب جنوں برشت مارا
دیوان مجنیم و مجنوں ۔ از خون جگر نوشت مارا
ہست از خم بادہ پشت برکوہ ۔ مشتاق لبان خشت مارا

○

کردیم سیر گلشن تا ما یار سرد و ۔ گشتند بلبل و گل بے اعتبار سرد و
چشم سیاہ مستش لعل قدح بدستش ۔ از عاشقاں ربودند صبر و قرار سرد و
از خواب تا ز برخاست از عشوہ جام می ریخت ۔ چشمان دلفریبش مست خمار سرد و
زلفین تابدارش بر گلشن عذارش ۔ خوش حلقہ حلقہ کردہ مانندِ مار سرد و
آیا بود کہ روزے ایں آرزو برآید ۔ خسپند مست باہم مشتاق و یار سرد و

○

۱ه عشق تو چو سر نوشت مارا (نسخۂ ی م)

تاریخ ــــ

شاه مشتاق از سر دنیا گذشت

عبدالحکیم ساطع ــــ پسر ملا غالب بود۔ چون میل شعر بر طبع او غالب شود۔ اولاً از لاله ملک شهید اصلاح شعر می گرفت۔ ثانیاً از میرزا داراب جویا استفاده نموده۔ براقران فائق شد و در پشاور رفته با ملا محمد سعید اشرف که برگزیدهٔ شعرائے روزگار بود صحبت داشت و درانجا بخدمت شاه عالم بهادر باریاب حضور گشته بمدارج اعلیٰ ارتقا نمود۔ و بعد انتقال او در دربار فرخ سیر بمراتب عالیه سرفرازی یافت ولبعد شهادت او بوطن مراجعت کرده زندگانی خود در کامرانی و شعرخوانی لبسر برد۔ من اشعاره ــــ

شراب عشق تازد اولیں جوش ... مرا شد نشائیں از دل فراموش

○

مفتم زجام عشق مستی دادند ... کایں نیستیم بقید هستی دادند

سرمایه هرانچه بود دادم از دست ... ازان نه متاع تنگدستی دادند

○

بچندیں رنگ گشتم از گنه چون خامهٔ مانی ... شدم موئے جز ایں صورت نمی بندد پشیمانی

قفس زندانی خود را مکن دیگر نگهبانی ... که رفت ایں ناتوان چون گل ز تاراج پریشانی

رعونت بیشتر داری در آغوش دل تنگم ... برنگ غنچه می زیبد ترا ایں جامه چسپانی

زمن آموز آداب محبت شهرهٔ عشقم ... اگر فرهاد کهساری دگر مجنون بیابانی

○

در برشاهدان معنیٔ من ... از رقم جامهٔ قلم کار است

○

درچنیں عهد یکه اوضاع جهان نادیدنی است ... دیدهٔ تصویر اگر باز است جائے حیرت است

○

ترا غرور بصورت مرا بمعنی خویش ... کمال حسن ترا و مراست حسن کمال

در نثر نویسی ہم بے نظیر وقت بود۔ در سنہ ۱۱۴۳ھ رحلت نمود۔
تاریخ —
نور ایماں بمرقدش ساطع

میرزا عبدالغنی بیگ متخلص بہ **قبول** — از مردم بہلوج بود۔ طبع موزوں داشت و بطرزِ ابہام نکتہ سنجی حرف پہلودار میزد و در عہدِ عالمگیر بحضور رفتہ در مصاحبت ہدایت اللہ خان نائب وزارت ممتاز گشت۔ بعد واقعۂ او در شاہجہان آباد متمکن شدہ۔ مجلس طرازی شعر و سخن و دقیقہ پردازی ایں فن را بدرجۂ کمال رسانید و مرجع ارباب معنی شد۔

قولہٗ —

گرہ ز کارِ کسے وا نمی تواند کرد ۔۔۔ کسیکہ در گرہ جامہ ہائے فلک زر نیست

○

تا برقص انداز نازِ ائے شوخ رعنا کردۂ ۔۔۔ بستۂ زنگولۂ صد فتنہ بر پا کردہ

و پسرش میرزا گرامی ہم صاحب سخن بود۔ ایں رباعی از دست —

ہمیشہ حکم کسے در دیارِ ما جاریست ۔۔۔ کہ خامہ اش چو رگِ ابر در گہرباریست
ہزار داغ فلک خود ز اختراں دارد ۔۔۔ ترا توقع مرہم ز چرخ زنگاریست

محمد امین دانا — صاحب فکر رسا بود۔ در اوائل عہد فرخ سیری در زمرۂ منشیان امیرالامرا انخراط داشت۔

قولہٗ —

انتظار اندر سخن عیبست دانا چوں ہلال ۔۔۔ مصرعِ برجستہ بایدگوش ازماہی بود

میر محمد معروف — فرزند قاضی محسن اندرواریست۔ بفنون سخنوری آراستہ بود و از حسن خط ہم حظِ وافر داشت و از مریدان میاں محمد امین ڈار صاحب اسرار بود و نسخۂ در احوال آنجناب و یاران ایشاں گفتہ است و شاعر برجستہ بود۔

قولہٗ —

چرخ از جگرم ربودہ داغے ۔۔۔ افروخت بہ بزمِ خود چراغے

وز دولت داغ عشق کافی است خاکسترِ من بطرح باغے
معروف دریں بہار تو بہ دیوانہ بہرزہ کردہ لاغے

ملا عبدالغفور متخلص بہ خامی — در فن سخنوری فرد نامی و مرد گرامی بود۔ عمر خود در سخن گستری صرف نمود۔

شاہ رضا متخلص بہ چشمہ — مردے آراستہ و از انواع فنون پیراستہ و در بدیہہ گوئی فرد نوخاستہ بود۔

محمد اشرف یکتا — کم گوے و برجستہ گو بود و دیوان اشعارش معروف۔

قولہٗ —

درمیانِ ایں ہمہ ارباب شعر شعر اگر کم گفت یکتا کم نہ گفت

حسن تحریر اگر ہست ترا نان دہد در ہمہ جا دست ترا

لطف اللہ بیگ متخلص بہ صہبا — از شاگردان ملا ساطع و مشتاق در سخنوری طاق و در نغز گوئی مشہور آفاق بود۔

ملا میرک فانی — باوجود اعتلا بر منصب فتویٰ دستے در شعر و انشاء داشت و در حدود ۱۱۶۲ھ رایت سفر آخرت افراشت۔

شرف الدین خان فرحت — بن محمد جان بن ملا کاظم جلالی۔ در جودت طبع و شعر و انشا شعلۂ ذکا بود و در عہد شیر جنگ خان بہادر خدمت صدارت یافت۔ عاقبت ترک منصب کردہ در خلوت و انزوا گرفت و در مزار شیخ گنج بخش اختفا پذیرفت۔

قولہٗ —

دل چو بیجا شد پریشاں گرددا وراق حواس ربط در دفتر نماند چوں شود سر فرد گم

عشقت کی از چارہ و تدبیر ندارد درمان تب شیر طبا شیر ندارد

طبع فرحت کے اسیر دام ساطع می شود ایں کبوتر سر بہ نفس مشتاق بام دیگر است

خواجہ امان اللہ ـــــ ولد خواجہ ابوالفتح سابونی بود و بحسن استعداد میل خاطرش بشعر گوئی افتاد۔

قولہ ـــــ

گل رعنا دو رو آئینہ شد اندر چمن پیدا زیکسو رنگ یار من زیکسو رنگ من پیدا

○

ایں زماں از پنج نگذشت است عمرش آفت است قامتش گرد قیامت چوں بدہ خواہد رسید

محمد عاقل ـــــ خطیب عیدگاہی سخنور نامور از مداحانِ امیرالامرائے شہید بود۔ چنانچہ در مدح او گفتہ است ـــ

اقبال تو اقبال سکندر گردید دینائے تو و دین تو بہتر گردید
تا رگہ تو در روزِ ازل بارشتۂ عمر خضر ہمسر گردید
بر تیغ تو النصر من اللہ مرقوم ـــ اے بازوے شاہ
ضرب المثل جہانست نادر معدوم۔ بافوج سپاہ

عاقبت در ملازمت صفدر جنگ انتظام یافت ۔

حکیم رحمت اللہ ـــــ در تحصیل مضامین و قوانین شعر خوانی عنفوان جوانی بسر بردہ بر شعرائے قدیم تقدم یافت ۔

قولہ ـــــ

بجاناں جاں رسد آں دم کہ از تن جاں بروں آید
عزیزی می کند یوسف کہ از زنداں بروں آید

○

گلخن آں سینہ کہ از داغ غمش گلگل نیست
اخگر آں باغ در و غنچہ نشد و بلبل نیست

میر احسن اللہ معروف بہ فصاحت خان متخلص بہ راضی برادر زادۂ قاضی عبدالکریم حداد شاگرد عبدالغنی بیگ قبول بود و در مرتبۂ سخندانی

---

(۱) گل رعنا در آئینہ شد اندر چمن پیدا (نسخہ ی)

(۲) وزیر احمد شاہ جنت (رجوع کیجئے بہ تاریخ حسن حصہ دوم صفحہ ۶۴۴)

از اعالی و ادانی در گذشت و مثنوی شهر آشوب او در فساد محتوی خان مشهور - اشعارش از بادهٔ مضامین مخمور و این چند بیت از طبعزادش مسطور —

راضی از قرب قیامت عمرها کوتاه شد　　باغبان از بیم آفت میوه‌ها را خام چید

○

باعندلیب صلح کنم یا به باغبان　　ای گل ترا بخاطر عاطر چه میرسد

○

از دامن این کوه نخواهیم بدر رفت　　دامان بزرگی که گرفتیم گرفتیم

○

زن صاحب فرزند چو شد علت طبع است　　دشوار بود علت امّ الصبیان

○

همیشه بر لب فواره این سخن جاریست　　که اوج منصب دنیای دون نگونساریست
درین محیط نه فواره ایم و نه گرداب　　به هر نشیب و فراز از چه حکم ما جاریست
مریض اگر ترددی شود تعجب نیست　　سر دو راسته موت و حیات بیماریست
کمال فقر و غنا خصم جان بود راضی　　که نخل را خطر از برتری و بی باریست

○

هر که فرمان نبرد صحبت او داغ دلست　　لاله داغی است که در صحبت نا فرمان است

○

با تهی دستان حریف این قدر سختی نه ایم　　دانهٔ اشکیم و بر ما گردش چشم آسیاست
نقد جان می خواست راضی نذر تیغش کرده ایم　　گر کنون خواهد سر از ما آن ستمگر این سزاست

در ۱۱۹۷ھ در شاه جهان آباد وفات یافت۔

محمد فاروق — تلمیذ رشید میر محمد معروف با وصاف سخنوری موصوف بود۔

قوله —

دل که لبریز الم شد ز نوا می افتد　　جام هر چند که پر شد ز صدا می افتد

گر شوم مانند بدر از وصل یار — بازمی کاہم ز ہجرش چون ہلال

محمد حیات ہادی ـــــ ے فروش زادہ بود و از ملاداناا استفادۂ علم شعر و انشا نمود و اشعار برجستہ می سرود۔

قولہ ـــــ

نمی خواہم کہ گردی گرد آن گلبرگ برگردد — اگر گردد بگرد ادنمی خواہم کہ بر گردد

میرزا بیگ ـــــ بخاری الاصل بود و در فن سخنوری یکتا و در املا و انشاء بے ہمتا۔

ملا یوسف ـــــ شاگرد اکبر یار خان بود و از میاں محمد امین دار نظرے داشت۔ در خوش نویسی فرد کامل و در شعر و سخن مرد فاضل۔

ملا محمد رفیع مانجی[1] ـــــ در عنفوان جوانی کسب سخندانی آموختہ و از انفاس علامۂ شہید چراغ علوم عربیہ افروختہ بوساطت او در سلک ملازمان امیر الامرا منسلک گشت و روزے این بیت نوشتہ بنظر امیر الامرا گذرانید۔

باایں محیط کرم گرچہ آشنا شدہ ام — کفم چو کاسۂ گرداب از گہر خالی است

امیر الامرا یک ہزار روپیہ بوے انعام بخشید و این بیت بدیہہ گفت ـــــ

قدر دانے ہست محمد و حکم کہ چوں استاد خط — می دہد از خوف حرفے ہر دمے خلعت مرا

آخر عمر بہ کشمیر آمدہ در عہد سوکھ جیون در زمرۂ شعرا داخل شد و دراں ایام کسے از شعرا شکر نمک زمینے سنگلاخ درمیان شعرا طرح نمود و ملا رفیع قصیدۂ طویل بر ہمیں زمین گذرانید۔ نمونۂ آن این است ـــــ

آنکہ یک عالم آتیشت از درگہش یا بد دو وقت
دال چاول ماش و برنج و روغن و شکر نمک ـــــ

تن بہ آغوش سر و من ندہد — سرو آرے بر نمی آید

محمد علی خان متین ـــــ فرزند عصام الدین خان است کہ چندے نائب صوبۂ کشمیر بود و از عبد الغنی قبول و قاسم خان تلمذ نمود۔ طبعی عالی داشت۔

---

(۱) ۔ حرف فرشتۂ نحاس

قولہ ــــ

دے لبہوئے غیر من اے بیوفا دیدن چہ بود
درحضورِ من ازو احوال پرسیدن چہ بود

دیدن و پرسیدن احوال ہم سہل است آسہل
باز از فریاد او از راہ گردیدن چہ بود

باز گردیدن ز فریادش مسلم داشتم
حرف پنہانی از و در گوش پرسیدن چہ بود

حرف پنہانی از و پرسیدنت ہم پیشکش
در شکایت زیر لب انداز خندیدن چہ بود

زیر لب خندیدنت ہم بود اگر از راہ ناز
غیر چوں می رفت او را باز پس دیدن چہ بود

گفت خاموش اے متین کاینہا مگر نشنیدہ
بیوفائے راہ و رسم ماست پرسیدن چہ بود

در ایامے کہ راجہ سوکھ جیون حاکم کشمیر بود میل سخندانی بسیار می داشت۔ بنا برآں در ایام ہفتہ روز یکشنبہ با شعرا مشاعرہ می کرد و از شعرائے کشمیر ہفت کس انتخاب کردہ بر نظم کردن تاریخ کشمیر مقرر ساخت ــ متین۔ ساطع۔ نوید۔ راجح۔ توفیق، شائق، حسن و تاریخ کشمیر را ہفت حصہ کردہ بآنہا تفویض ساخت و فی بیت یک یک روپیہ انعام آنہا وعدہ فرمود ـ چوں شعراء در ترتیب آں متوجہ شدند و سوکھ جیون پایمال فیلاں نمودند، شاہنامۂ مذکور معطل ماند و ہمگی از ملا توفیق دو ہزار بیت و از ساطع دو نیم ہزار و از شائق شصت ہزار بیت در ذکر اولیاء موجود است۔ فقط مدعا کہ متین شاعر غرا بود در ۱۱۷۹ھ رحلت نمود و در مزار حضرت گنج بخش آسود۔

عبدالوہاب شائق ــــ در مسجد موضع وچھنہ پرگنۂ کوہیامہ امامت می کرد۔ طبع موزون داشت و اشعار سادہ می گفت و در استخراج تاریخ ہم صاحب کمال بود و بفرمائش سوکھ جیون در ذکر حضرات سادات و ریشیاں کشمیر و یاران حضرت سلطان العارفین قریب شصت ہزار بیت غیر مرتب در سہ جلد مسودہ کردہ است و ہر سہ جلد ناتمام ماندہ است و چاشنی شعرش این است ــــ

داستاں را گر بزر الفت نباشد بہتر است
چوں الف با زر شود پیوستہ نقش آزر است

اعتماد ہستی موہومہ کردن ابلہی است
چوں گذارد کس قدم بالائے ظل پل در آب

محمد جان بیگ ساہی ــــ فرزند سعید بیگ بود۔ بیرون سنگین دروازہ سکونت داشت و در پیش عبدالرشید بینوا استفادہ نمودہ بپایۂ سخنوری اعتلا یافت و در زمرۂ شعرائے سوکھ جیون داخل شد۔ می آرند کہ روزے سوکھ جیون جواب غزل خواجہ حافظ شیرازی۔ یعنی۔

اے فروغ ماہ حسن از روئے رخشان شما

از شعرا طلبید و روز مشاعرہ تمامی شعرا برائے گذرانیدن غزل ہائے خود آمدند و محمد جان ساہی کہ تا حال باریاب صحبت نشدہ بود از بیرون در این بیت نوشتہ فرستاد ــــ

ساہی از راہ حیا بیرون در افتادہ است ۔۔۔ باز گردد یا در آید چیست فرمان شما

سوکھ جیون او را طلب کردہ در زمرۂ شعرا داخل ساخت و مطلع دیوان او اینست ــــ

خدایا بال و پرواز محبت دہ فغانم را ۔۔۔ بکن عنقائے قاف عشق قمریٔ زبانم را

و در مدح سوکھ جیون و دیوان او جہانند پنڈت در قصیدۂ املا کردہ است و گفتہ است ــــ

کار پرداز تو جہانند است ۔۔۔ آنکہ ہست از قبیلۂ درہا
می نمائی بنام او تنخواہ ۔۔۔ نقد و جنس و برات چاکرہا
گفتہ در باب جستن روزی ۔۔۔ سعدی آن آگہ از مقدرہا
رزق ہر چند بیگمان برسد ۔۔۔ تو مرو در دہان اژدرہا

القصہ بعد خرابی سوکھ جیون در دہلی رفتہ پیش ابوالقاسم خان گذران داشت و در ۱۱۹۵ھ رایت اجل افراشت۔

قولہ ــــ

کرا یارا کہ ہنگام غضب سوئے تو می آید ۔۔۔ عرق بر خویشتن لرزد چو بر روئے تو می آید
چہ روز است اینکہ دیگر بر سرم آن سرفراز آید ۔۔۔ قیامت شد مگر قایم کہ عمر رفتہ باز آید

○

نبودہ سایہ گر پیغمبر ما را دلیل است این ۔۔۔ کہ نبود ہیچ افتادن ز بالا پیرو او را

سرمہ دنبالہ بر آن نرگس مکحول کشید ○ پر حذر باش کہ این فتنہ دگر طول کشید

قادریم ہستم و غوث الثقلین پیر من است ○ سگ آن شاہم و این سلسلہ زنجیر من است

رحمت اللہ بانڈی ـــ متخلص بہ فرید در سخنوری ممتاز و بدیہہ گوئی بے انباز بود و در محفل مشاعرہ سوکھ جیون امتیاز کلی داشت دیوان اشعارش متین و نظم چند اجزائے تاریخ کشمیرش رنگین۔

ملا راجہ ـــ از شعرائے نامدار بود و در مجلس سوکھ جیون اق[تدار] کلی داشت۔

ملا حسن وعشقی ـــ از نازک خیالان بدیہہ گوئی و ناجوی بودہ و اشعار آبدار گفتہ اند۔

محمد یحییٰ حیا ـــ پسر ملا محمد امین دانا عرف نادرہ مہذب الاخلاق در شعر و سخن مشہور آفاق بود۔ در ۱۱۸۲ھ ازین کہنہ رواق بدرود ن[مود]

قولہ ـــ

آئینہ خانہ ایست چراغاں زیک چراغ ○ عالم تمام پر ز خدا و خدا یکے است

داغہا بر جسم لاغر جمع شد ○ نقطہ ہا بر سطر مسطر جمع شد

نہ بینند شوئے من سر گز نمیدانم چہ دید از من ○ بجرم گوش بنگذارد چہ چیز آیا شنید از من
گرفتم آستینش آتشین از نالہ افشاندہ ○ کشیدم دامنش دامن ز استغنا کشید از من

یعقوب ترا شکوہ نشاید از گرگ ○ واللہ کہ چنیں فتنہ بر آید از گرگ
از چہ بشنو کہ زیر لب می گوید ○ آید از برادر انچہ ناید از گرگ

---

(۱) یابہ لر نسخہ (یحا) سہو کاتب؟

محمد کاظم ـــــ ولد حکیم عنایت اللہ از شعرائے گرامی بود و اشعار طبعزادش قابل با سامعی ـ
اسداللہ شگوف ـــــ سخنور ذو فنون بفراست و فطانت مشحون خسر پورہ شیخ یحیٰی رفیقی شاگرد یکتا بود ـ عمر خود در تجرید و تفرید نزد ہمشیرۂ خود گذرانیدہ بود و استہزا غالب داشت ـ ہرکس و ناکس را ہزل می کرد ـ حتیٰ کہ بہ نسبت پدر خود و بزنۂ خود شیخ محمد یحیٰی بسیار شوخی می نمود ـ بزبان فارسی و کشمیری شعر میگفت ـ بدشگوف را قفنے خود را تخلص کردہ بود ـ دو پسر ملا اشرف یکتا نزد او آمدند و اشعار طبعزاد خود ہا گذرانیدند و بابت تصمیم تخلص التماس نمودند ـ بعد فکرے کردہ یکے را ڈکنا و دوم را بہکتا تخلص نہاد ـ
قولہ ـــــ

مرا غیرت بدل از زلف ہندوئے تو می آید | کہ ایں کافر بقصد بوسہ بر روئے تو می آید
تو در خواب ازل بودی چمن پیرائے آغوشم | ہنوز از بستر و بالین من بوئے تو می آید

سر لحظہ بکربلا وطن می خواہم | آغشتہ بخاک و خوں بدن می خواہم

بامردم شیعہ از روئے تقیہ بسیار الفت می کرد ـ
میر عنایت اللہ ـــــ از احفاد میر حسین کنٹ بود ـ باوجود اشغال دنیوی ہمت خود در امور معنوی ہم صرف می داشت ـ در علوم عربی و فارسی و شعر و انشاء فرد یکتا بود ـ
قولہ ـــــ

ایں زخم دل ز غمزۂ چشم سیاہ کیست | ویں نیم کشتہ بسمل تیغ نگاہ کیست
در بزم بادہ بادہ نخوردن گناہ من | چوں جام بادہ خوردن خونم گناہ کیست

گویند ہمیشہ زائر درگاہ حضرت مخدوم می بود و در ہنگام معذوری در توقف کرناد ایں منقبت موزون ساختہ در روضۂ مبارک آنجناب فرستاد ـــــ

صبا سوئے جنابی آنکہ خاک اوست آفاقی | برو از بہر عرض حال دُور افتادہ مشتاقی
پس از عرض سلامم سورۂ لا اقسمش خوانی | کہ غیر از فی کبد حال دلم را نیست مصداقی

نہ تنہا ہمچو تیر جستہ دور از خانمانم من | بہ پیری چون کمان گشتہ دارم جسم ناچاقی
شد از مشق مشقت صفحۂ عالم سیہ بنگر | چو من دردہر در مشق مشقت نیست مشاقی
گریزان از رہ ننگست ہر کس زاختلاط من | بمن کس را بغیر از عار نبود میل الحاقی
عجب ویرانۂ قسمت مرا بہر اقامت شد | کہ غیر از طاقتم نبود درآں محنت سرا طاقی
عنایت چوں بہایم دید بے آب و علف فتی | بحیوانات آخر ہمنشین گشتی یا یلاقی

پس در حالت آوارہ گردی در کرناو وفات نمود و نعش او از انجا آوردہ در خیطرۂ حضرت سلطان العارفین دفن کردند ۔ یحٰے ۔

گفتند نجیب علیہ رضوان ——— تاریخ است

میرزا قلندر ——— برادر متین است ۔ در خوردی باشغال سخنوری رغبت داشت ۔ و اشعار برجستہ میگفت ۔

محمد رضائے کنزٹ ——— از شعرائے کشمیر بود ۔ ذہن عالی داشت اصلاح شعر از ملا ساطع میگرفت ۔ در سنہ ۱۱۸۴ رحلت نمود ۔

قولہ ———

شب کہ دل دریاد آل مصطفیٰ نالہ بود | تار اشکم در دوا نہا حسینی می سرود

○

رضا در فکر معنی پیر گشتہ | سرت گردم کہ شد شعرت بیاضی

خواجہ بہاء الدین ——— ولد خواجہ نور اللہ ۔ شاعر ناجوے و برجستہ گوے بود ۔

قولہ ———

بیادت در لحد خوابیدہ بودم | قیامت شد مرا بیدار کردن

رحمت اللہ تمکین ——— از ارباب فصاحت و تمکین بود و اشعار متین بآئین بیشین سنگین و دلنشین می گفت ۔

ملا محمد توفیق ——— از قبیلۂ حجّادہاست کہ در جوار مسجد جامع سمت

---

۱ سنہ ۱۱۶۷ھ

مغرب سکونت می داشت۔ اوائل فکر شعر در پیش ملا ساطع درست میکرد۔ بعد ازاں باستعداد خداداد از محمد رضائے مشتاق استفادہ نمود تاکہ ملک الشعراء وقت شد و بقول ارباب کلام بعد ملا طاہر غنی ہیچ کسے مثل او برنخاست۔ دیوان اشعارش بمضامین رنگین و سنگین خاطر نشین اصحاب یقین است و غیر ازیں رسالہائے بسیار مثل رسالۂ تشبیہ و سراپا و بحر طویل و قصائد و منقبت وغیرہ از تصنیفات او مفرح اہل روزگار و تاریخ کشمیر قریب دو ہزار بیت از عہد یوسف چک تا عہد عالمگیر بطلاقت لسان و فصاحت بیان یادگار و در مجلس سوکھ جیون سر دفتر شعرائے مجلس می بود۔

[نمونہ] از سراپا ــــ

می چلد فتنۂ دوراں شد نت اے کافر
کہ ترا لیشتی بانی است چو کاکل بر سر

زلفت امروز در بحر بہا نکشو د است
مار از روز ازل دشمن آدم بود است

معنیٔ مرغ شب آویز نمی فہمیدم
یافتم در خم زلفت چو دل خود دیدم

ایں نہ زلف است کہ تاب و شکنش تا بر تا
زد بانی پے بالا دوئی نازبپا رست

بینی و چشم و دو ابروئے تو اے گل اندام
شاخ بادام و دو بادام و دو برگ بادام

سوزم و کاہم و در تاب و تپم چوں اخگر
خاک را می کنم از زندگی خود بر سر

تا بزورہ آورم اے پارۂ آتش در چنگ
میزنم سخت چو چقماق سر خود بر سنگ

از تشبیہ ــــ

سال عمرم بچہل آمد و قد شد مائل
چلہ گردید کمان اجل و من غافل

راندۂ عالم و سوئے تو می آیم باز
کہ خرد کاغذ باطل شدہ را کاغذ ساز

از تاریخ ــــ

چو کردند شان عسل موم و شمع
زباں آتشیں کرد و گفتا بجمع

کہ تا دہر یک خانہ روشن کند
دو صد قصر شیریں بہم بر زند

جہاں چیست دریائے ژرف و عمیق
علایق چو موج و خلائق غریق

---

(۱) سہو کاتب؟

گر او را کنار سلامت بود　　　لب نان خشک قناعت بود

از دیوانی

زد پنجه بخون و حنا را بهانه ساخت　　　انداخت جام و لغزش پا را بهانه ساخت

قوله

تنت وام از زمین و جان امانت از خدا باشد　　　بمال دیگران مغرور گردیدن خطا باشد

○

بعالی همتی بر هر که از دنیا نظر کردم　　　بسان مهر از وی در نظر کردن گذر کردم
فرید وقتم و کامم ز مرگ کام شد حاصل　　　شکر را خاک کردم خاک را دیگر شکر کردم

○

از جهان خاک خرابات چو خم خوش کردم　　　خورد آنجا دل ما آب و فروکش کردم

○

دل از کف داده ام اما نمیدانم کرا دادم　　　کسے[۱] این نسخه را از من گرفت و رفت از یادم

○

بسکه در بزم طرب دلم پرخونست　　　جام مے در نظرم گلگون است

○

توفیق خط کند بدلم آنچه زلف کرد　　　ظالم نماند رسم بدش یادگار ماند
تکرار حرف گرنه مسلسل ز ما شنید　　　کالنقش فی الحجر بدل آثار ماند

○

صبح چون روشن شود خفاش گردد تیره روز　　　زشت را اقبال نیکویان دلیل شامت است
تیره بختان را ز نیکو شهرت نکشود هیچ　　　چون غلام خواجهٔ مفلس که نامش دولت است

○

بهار آمد که دلتنگی ز عالم رخت بربندد　　　نسیم روح پرور خاطرے را غنچه نپسندد
رسد صهبا بر آید ابر و گیتی بشگفد گلگل　　　بحال توبه کاران آسمان گرید زمین خندد

---

(۱) سگے (نسخهٔ ی)

اے تار تار زلف رسایت شکن شکن ۔ در ہر شکن شکن و چین [...] فتن خستن[1]
توفیق و آہ آہ فغانہائے زار زار ۔ از دست عیش در تنہ تا نا تنن تنن

نور باغ عارضت بے نور شد از جوش خط[2] ۔ خود صفا پور[3] ریخت ز انور شد از جوش خط
ڈال پور زلف را یک تار جمعیت نماند ۔ مانچھا مون[4] لیت مجبور شد از جوش خط

بروز حشر آلہا چو نامۂ عملم ۔ کنند باز کہ آں روز باز خواہ من است
بکن مقابلہ آنرا بسر نوشت ازل ۔ اگر زیادہ کمی است آہ گناہ من است

مدعا کہ توفیق بحر عمیق سخنوری بود۔ در ۱۱۹۷ھ رحلت نمود۔
تاریخ — آبرو بودہ بہ گلزار سخن

خواجہ عبد الغفور — در باب سخنوری مشہور بود و از وطن مالوف مفارقت گزیدہ مدتے در پیش غازی الدین خان در دہلی بود۔ آخرہا در لاہور آمدہ معین الملک را چند گاہ می ستودہ۔ پس بوطن آمدہ اوقات در محنت و کربت گذرانید و در ۱۱۹۱ھ در مکمن عدم خزید۔

قولہ —

بر تخت تجلی چو شہ حسن بر آید ۔ ملک دل عالم ہمہ تسخیر نماید
درویش و غنی بندہ شوند از دل و جان ۔ ہر یک بسجود از رہ اخلاص بر آید

آشوب دل و بلائے جانے ۔ کز غمزۂ دل جہان ربا ید
رو لیش برادج خود نمائی ۔ برتر ز مہ دو ہفتہ آید

---

(۱) سہو کاتب؟ (۲) نزد صفاکدل بر لب راست جہلم (۳) بر کنارہ مانسبل
(۴) در پرگنۂ زینہ گیر متصل سوپور (۵) متصل حاجن (۶) نزد قصبہ ماگام
(۷) نزد سنبہ وارہ (۸) عروض ناقص

زود از نظرم گذشت آں یار یارے نگہم شود پرو بار

ملا عطاء اللہ ھما — پسر ملا محمد بلاقی کلو بود و کمالات علمیہ از مولانا سعد الدین صادق و شیخ رحمت اللہ فرمود۔ باوجود فضل و کمال شعر و انشاء در فضائل دیگر ہم امتیاز کلی داشت و از اشعار آبدارش قریب یک لک بیت یادگار است۔ در سنہ ۱۱۹۴ھ رحلت نمود۔

تاریخ — برداشت ہما سایہ ز فرق ہمہ عالم

قولہ —

درین گلشن بہ بس از برگ سامانیکہ من دارم ز تخم گل ہمیں چاک گریبانست در بارم
بروں از دلم شد تمنائے دنیا بر آمد مرا بعد عمر این تمنا

○

چوں حباب بادہ بر یکدم امید عشرتے ما ز بیرون و درون کردیم رنگین خانہ را
تا بر قفا آشنائے آں شوخ بازیں پوش شد تافتہ چوں مہرۂ شطرنج چندین خانہ را

○

موجود یکے داں و بیک کن اقرار ہر چیز کہ غیر اوست معدوم شمار
ہر روز نفی ماسوئے کن اثبات ایں لولوی لالا مدہ از کف زنہار

○

بعد از عمرے ز خاطرم غم بردند در دامن من نقد طرب بشمردند
چوں مردمک دیدہ عزیز اند و عزیز تا مردم خانہ نور چشم آوردند

○

در مرتبۂ علیؓ ز چونست و نہ چند در خانۂ حق زاد باقبال بلند
سر لا دلدے کہ خانہ زادے دارد شک نیست کہ باشدش بجائے فرزند

ملا عبد الغنی — فرزند ملا مقیم نانتھ۔ در علوم عزیبہ نامی بود و در فنون سخنوری گرامی در سنہ ۱۱۹۴ھ رحلت نمود۔

عبدالوہاب همت — صاحب ذہن عالی در شعر و سخن عالی بود۔

قوله —

لطف کن لطف که از عین خطا آمده ام — نافهٔ نامه سیاہم ز خطا آمده ام

محتشم خان فدا — خلف متانت خان بن عبداللطیف بن خواجه حیدر (۱) منصبدار زادهٔ عالی مقدار بود و میرزا محتشم تاریخ ولادت اوست۔ بعد تحصیل کمالات علمی در عنفوان جوانی باوجود معیشت و کامرانی در هند رفت و با معین الملک صوبدار لاهور باریاب صحبت گشته مدتے در انجا بمجالست و منادمت او بعیش و شادمانی بسر برده۔ بعد وفات او بوطن آمده در پیش کریم داد خان حاکم کشمیر اقتدار و اعتبار کلّی یافت و عمر خود در نیکنامی و ستوده فرجامی بسر برد۔ طبعے موزون داشت۔ اشعار آبدار می گفت و دُر هائے تابدار می سفت۔

قوله —

ساغر بدست سرخوش از نالهٔ صبوحی — به به چه خوش رسیدی ساقی فداک روحی
این ابر و موسم گل این صبح و شور بلبل — بکشا ز خم مُل گر طالب فتوحی
صنما براه مسجد مگذر پئے تماشا — شکند ز شیخ صوفی همه توبهٔ نصوحی
چه بود ز بام دولت اگرش چو مه برآئی — بدرت نشسته باشم سر شام یا صبوحی

خوش آمدنی کردی اے باد سحرگاهی — هر تار نفس در دل سررشتهٔ آگاهی
چون حلقهٔ در دولت شاید تو بکشاید — از خویش تهی منشین اے بندهٔ درگاهی
آنرا که دل و جانش با همچو توئی باشد — در خانه توئی همدم در راه تو همراهی
من روسیاه (۲) عالم پیش کرروم نالم — روشن بتو احوالم من چون شب و تو ماهی
من بنک حبشی بنده تو خسرو بخشنده — گر جرم کنم شاید در رحم کنی شاهی
هرچند گناه گارم چشم از کرمت دارم — دامان تو نگذارم یک بخشش ناگاهی

---

(۱) مطابق سنه ۱۰۷۶ھ

(۲) [من روسیه عالم پیش کروم نالم]

ہنگام سحر رفتم در کوی مغان گفتند | یا زاست در رحمت درویش چہ میخواہی
ای محتشم مسکین برخیز گدائی کن | آنجا کہ گدایان را بخشند شہنشاہی

○

از بزم حیات پادشاہان رفتند | در چشم زدن
نرگس چشمان و خوش نگاہان رفتند | چون گل ز چمن
بد مہرئ دہر بین کہ بایں زور زور | ای ای واے
زرین کمران و کجکلاہان رفتند | پوشیدہ کفن

و در منقبت حضرت محبوب سبحانی گفتہ است ــ

غم ز دل سر زدہ سر حلقہ پیران مددے | دستگیر دو جہان حضرت میران مددے
دین و دنیا بگدایان درت می بخشند | ما گدایان تو بر حال گدایان مددے
خلعت فقر و غنا ہر دو ترا می زیبد | شاہ شاہان مددے پیر فقیران مددے
من بکس طینت و دنیا عسل ضعف قوی | پائے دل ماندہ بہ گل ہمت پیران مددے
محتشم را تو شناسی کہ گدائے درتست | شاہ جیلان مددے پیر امیران مددے

○

از کجا چشمیکہ بیند سوی تو | چشم بد دور از جمال روئے تو
این کہ باور می کند از سرکشی | خط مشکیں می دود بر روئے تو

۱۲ ماہ شوال ۱۱۹۷ھ رحلت نمود و درون قلعہ آسود ــ

بابا کرم اللہ ــــ پسر ملا محمد صادق۔ در فنون شعر و سخن فایق بود۔ در ۱۱۹۸ھ با سابقین لاحق شد۔

قولہ ــ

سودہ ام کف بر خش غیر گمان بد نبرد | مدعی سر زدہ مگو دست بمصحف دارم

حبیب اللہ ڈلو ــــ نبیرۂ خواجہ نور اللہ۔ صاحب ذہن رسا و در حسن خط و شعر و انشا بے ہمتا بود۔ در واقعۂ وبائے ۱۱۹۸ھ رحلت نمود۔

قولہ ــ

در خلوتش اگر بفسوں جا کند کسے | کو جرأتیکہ بند قبا وا کند کسے

○

بادشاہا نہ کرم چشم نگاہے دارم
از عدو باک ندارم چو تو شاہے دارم
بگذر از کین من اے چرخ کہ افتادہ نیم
چوں رسول عربی پشت پناہے دارم

○

شب کہ بر رخ آں پری از زلف دام انداز بود
دل اسیر عشق بود و جاں نثار ناز بود
در نظر بود آنچہ دل میخواست از اسباب نشاط
مطرب و مے بود و دیگر بزم چنگ و ساز بود

محمد رضا ــــ فرزند قاضی ابوالوفا صاحب ذہن و ذکا در فن شعر و سخن و انشا مثل یکتا دانا۔

عصام الدین ــــ فرزند میرزا حسام الدین متخلص بہ بندہ۔ شاعر پرگوئے و مضمون جوئے بود۔ حالات آزاد خان نظم کردہ است۔

قولہ ــــ

شب عجائب صحبتے با آں ستمگر داشتم
دست او بر دست زیر پائے او سر داشتم
از طپیدن طبل شاہی زد دلم در ملک عشق
طالع جمشید و اقبال سکندر داشتم

○

خشک شد خون دل من گریہ سیلابم ہنوز
شد تہی قالب چو جام نبض بیتابم ہنوز

○

شد قد ما خم ز مہر ماہرویاں چوں ہلال
راست گر فہمی اسیر کجکلاہانیم ما
بندہ حرف کرم منظر آتشے در دل فگند
زندہ تا ہستیم ہمچوں شمع گویانیم ما
اے قلندر گوشہ گیراں بار دنیا کے برند
چوں کماں با وصف پیری خانہ بردوشیم ما

محمد اکبر رفیق ــــ تلمیذ محمد اشرف یکتا۔ باشعار بے بہا گویا و معیشت را ہمیشہ جویا بود و در پنجاب رحلت نمود۔

محمد فاروق ــــ طالب علم و شاعر فاخر در فن انشاء ماہر بود و در ۱۲۰۵ھ رحلت نمود۔

---

(۱) شد (نسخہ ی) سہواً ؟

فاخر ـــــ شاگرد ملا عطاء اللہ ہما بود۔ اشعار فارسی و کشمیری برجستہ می گفت۔ نعوت سرور انبیاء و مناقب اولیاء و قصائد و اشعار و غزلیات از تصانیف او بسیار مسطور است و این مخمس در منقبت حضرت امیر کبیر قدس سرہٗ مشہور و مطلعش مذکور ـــــ

للہ الحمد کز جناب امیر ۔ نہ روم بردر امیر و وزیر
سوئے ختلان روم من از کشمیر ۔ گویم از سوز دل بخدمت پیر
یا امیر کبیر دستم گیر

ملا محمود ـــــ متخلص بہ والا۔ شاگرد ملا محمد اکبر رفیق بود و در خانۂ مقیمان شیخ محلہ مدت العمر درس می گفت۔ طبعے عالی داشت و از علم باطنی ہمخالی نبود۔ عمر خود در تجرید گذرانید۔

قولہ ـــــ

بعینہ چون حبابے چشم واکن عین دریا شو ۔ زخود بیگانہ گردو آشنائے مشرب ما شو

محوی ـــــ از تلامیذ ملا اکبر رفیق بود۔ اشعار سادہ می گفت و با ملا عبید اللہ معارضہ داشت کہ ہمیشہ با ہمدیگر ہجویات و ہزلیات می گفتند۔ این ابیات در مدح چائے گفتہ است ـــــ

چائے یا اکسیر تن یا روح راح ماست این ۔ یا دماغ آشفتگان را فرحت دلہاست این
چا مگو غیرت فزائے بادۂ خلدش بگو ۔ یا رحیق سلسبیل جنت الماویٰ است این
چائے یا آب حیات مردگان خوابہاست ۔ یا مگر سرمایۂ بیداریٔ شبہا است این
یا رب این قولیست یا کافور پر نور بہشت ۔ یا طباشیری برائے سوزش دلہا ست این
شیر او بہتر ز شیر مادر گیتی بود ۔ طرفہ تر شیرے کہ ہم آغوش خون ماست این
مسکہ اش بر روغن گاو زمین چربیدہ است ۔ بلکہ از گاؤ فلک ہم برتر و والاست این
در نمک یک پردہ افزونست از ہر نعمتے ۔ جائے دارد گر بگویم سید النعمات است این

---

(۱) متصل مہاراج گنج

تبلۂ چالیست ایں باغیرت طاس قمر — چشمۂ خورشید یا قندیل بزم جاست این
درمیان جام چینی جلوۂ دیگر دہد — لاجرم چون لعبتان چین بیے عناست ایں
سوخت دل عود قماری را ز رشک بوئی مشک — مینوان دانست رشک صندل و طوبی است ایں
بچۂ او رشک جام دستہ دار جم بود — ماہئی دنبالہ دار اندر بحر لذت ہاست ایں
خیز اے باد صبا گو مرحبا بر چاک شاں — نقد جان خود فروشید و خورید احیاست ایں
بہر انبان شکم پر کردنش مقصود نیست — بہر تفریح دماغ و فرحت و لہاست ایں
جلوہ گر شد چون بباغ ہائے چینی بر بساط — شد یقینم مایدہ از عالم بالاست ایں
ذوق ذائق را فزاید کام را لذت دہد — فی الحقیقت در حلاوت نعمتے یکتاست ایں
دم زدن از مدحتِ چائے خطا ہائے خطاست — تو کجا و وصف چا محوی نہ حد ماست ایں

ملا حبیب اللہ دار — صاحب ذہن و ذکا در فہم و فطرت بے ہمتا بود۔ عمر خود در تدریس و تجرید گذرانید — اشعار خوب می گفت۔

قولہ —

دمادم زلف را بر قتل من گرد کمر پیچی — چرا اے شوخ بے انصاف بر ہیچ این قدر پیچی

ملا عبید اللہ — خواہر زادہ و شاگرد ملا ابوالخیر بود۔ طبعے عالی داشت و از اشغال باطنی ہم فائز بود۔ عمر خود در تفرید و تجرید بشغل تدریس گذرانید۔ آخر عمر ترک تدریس در خانۂ شاہ منور حقانی زیر ستانی زندگانی بسر نمود۔ نعوت سرور کائنات علیہ الصلوٰۃ و مناقب حضرات اولیاء و اشعار و قصائد و غزلیات بسیار گفتہ است و شمائل نبوی منظوم کردہ است و با شاگرد خود میرزا مجرم معارضہ داشت۔ چنانچہ در ہجو او قصیدۂ بالفاظ سنگین و رنگین گفتہ است کہ مطلعش این است —

اے خوک بوک طینت و ے مجرم دیوس — بوالفند رغراچہ دگر دنگ قرطبوس
اے جا مغول مردنگشوئے دامغول کرد — داغول سند و کابل و تاتول سندروس

و این غزل ہم طبع زادۂ اوست —

سرو اگر ہمسر بقدت شد بسر زنیش سزاست — لاف رفتارت تند رو دار دا شاید سنش سزاست
چہرہ شد دریا مگر با اشک چشم عاشقاں — کز شکنج موج دائم بر جبین چینش سزاست

بر بساط دہر آں شاہے کہ با احسان نشست | چوں شہ شطرنج مات از کشت فرزینش سزاست
کوہکن کز عشق بازی ساختی با خارہ سنگ | جاں بہ تلخی دادن اندر ہجر شیرینش سزاست
خانۂ چشم عبید از اشکباری شد تباہ | آرے آنکو خانہ بر دریا کند اینش سزاست

ای چشم و چراغ دل ارباب نظارہ | جانے تو و یک دیدن تو عمر دوبارہ
تشبیہ دو رخسار تو و بینیٔ سیمین | ماہے است بانگشت نبی گشت دوپارہ
بیچارہ عبید ار چہ بسے زیرک و داناست | لاچار بدام تو در افتاد چہ چارہ

و در ۱۲۶۸ھ بعمر ہشتاد سالگی رحلت نمود و در مقبرۂ شاہ قاسم حقانی آسود و در وقت انتقال ایں فقرہ خود بیان فرمود — عطر اللّٰہ مضجعی

مصطفیٰ خان — از احفاد قاضی حیدر خان شاگرد ملا عبید اللہ صاحب نطق و بیان بود۔ طبعے موزون داشت۔ بختور تخلص میکرد۔ بختور تاریخ تولد اوست۔ اشعار برجستہ می گفت۔ چنانچہ کافیۂ نحو بزبان عربی منظوم کردہ است۔ عمر خود در افادہ تدریس بسر نمود و در ۱۲۷۱ھ رحلت فرمود و در محلۂ قلاشپورہ در صحن زیارت موئے مبارک نبویؐ آسود۔

ع — ملائے زبردست شدہ زیں عالم — تاریخ است و در منقبت حضرت محبوب سبحانی بہ تتبع ابو المعالی ایں غزل گفتہ است —

آں سرو عجم جلوہ چو در باغ طرب کرد | چوں ابر کرم خواہش گلگشت عرب کرد
ایں سرو چہ سرویست کہ از میوۂ رحمت | جاں بخشی بغداد و عراقین و حلب کرد
گفتا قدمی ھذا از گردن خوبان | تخت عظمت تا فلک افراخت عجب کرد
دریائے مئے فیض قدم خورد بیکدست | صد کشتی از اں وقف لب جرعہ طلب کرد
بر بختور اے غوث ببین کو چو معلے | بر یاد تو القادر و قادر ہمہ شب کرد

بابا محمد کاظم — شاگرد ملا عبید اللہ بود۔ اشعار فارسی و کشمیری می گفت۔ بسیار ہازل بود۔ ہیچ سخنے بغیر ہزل و تمسخر نمی کرد و با میرزا نجم

---

(۱) ۱۲۰۸ھ   (۲) نسخۂ ی

معارضہ داشت و بنام او ہزلیات بسیار گفتہ است۔ مدة العمر در مسجد صفاپور امامت می کرد۔ در سنہ ۱۲۸۶ھ رحلت نمود و در آنجا آسود۔

میرزا مہدی ــــ متخلص بہ مجرم۔ پدرش بمذہب شیعہ بود۔ وے در خورد سالگی تائب شدہ۔ اعتقاد حضرات اولیاء اللہ بہم رسانید و بہ توفیق ازلی ہمیشہ بزیارت حضرت سلطان العارفین قدس سرہٗ بحسن اعتقاد میرفت و دختران خود بنکاح اہل سنّت منعقد ساخت و بنام اکابران شہر شہر آشوبے موزون و مشہور کردہ بود۔ موجب آن ملا عبید اللہ کہ اوستاد او بود با او مناظر کردہ لبنان لسان خاطرش مجروح ساخت۔ این ابیات از طبعزاد اوست ــــ

رباعی ــــ

فدا سازم دل و جاں آں جفا ساز ستمگر را ادا و ناز چشم نیم باز غمزہ پرور را
بگلشن چوں روم در خاطرم آید سراپایش نمی بینم گل و نسرین و شمشاد و صنوبر را

ولہٗ ــــ

زہرہ طشت آوردہ از مہ آفتابہ زر آفتاب چوں کنیزاں کردہ خم سر از پے پاشوئے تو
فضل حق شافیست دردت طبیباں ہیچ نیست حرز تائید ازل کافیست بر بازوے تو

غزل ــــ

بلبل از فرقت گل غلغل صد رنگ تو گو عجز تو زاری تو شور تو آہنگ تو گو
پیش آں چشم فسونساز چہ لافی نرگس ناز تو طرز تو انداز تو نیرنگ تو گو
نزد لعلش چہ زنی دم ز نجابت گوہر قدر تو قیمت تو رونق تو رنگ تو گو
در عطا طرف چمن تو بہ زرے می فرمائے عقل تو فہم تو ادراک تو فرہنگ تو گو
محتسب عاقبت از بادہ زپا افتادی رسم تو اسم تو ناموس تو و ننگ تو گو
مطربا بزم طرب مردہ شد آخر تو بگو ساز تو طوطک تو طنبک تو چنگ تو گو
جامہ در خوں چہ کشی لالہ ہمدردی من سوز تو، داغ تو و درد تو دلتنگ تو گو

جلی شیخ مقیم او را یک کرتہ وار چھینٹ بخشید۔ مجرم بسبب نالائقی واپس داد و این ابیات فرستاد ــــ

صاحبا صد رہ از خوئے بندگاں درگذشت شکوہ کردن زہرہٗ این بندۂ درگاہ نیست

نہ گرہ بر پنج شش گز چھینٹ لیدۂ ہفت سال / خلع فرمودند این شش پنج بے اکراہ نیست
نے ہمہ پودش چو پود تار عاشق بودہ است / تا زتار ش در گسستن کم ز تار آہ نیست
بر نسیج عنکبوتی نقطہ افشاندہ مگس / ورنہ این صنعت طرازی طاقت جولاہ نیست
پیرہن گر سازش از ستر عورت کوتہ است / عیب دیگر اینکہ عیب دیگرم کوتاہ نیست
ہر چہ ہست از قامت نا ساز بے اندام ماست / ورنہ تشریف تو بر بالائے کس کوتاہ نیست

ملا حمید اللہ ـــــ در پرگنۂ برنگ می بود۔ آخر عمر در اسلام آباد رسید۔ عمر عزیز خود ہمیشہ در تدریس گذرانید۔ طبع عالی داشت۔ اشعار آبدار می گفت کتاب اکبرنامہ و نسخۂ شکرستان وچائے نامہ و ردشیعہ بکمال فصاحت و چاشنی منظوم کردہ است و رسالۂ دستور العمل و فاپرسنا نامہ نثر گفتہ است ـــ [نمونہ]

از اکبرنامہ ـــــ

خوشا دل کشا روزگار شباب / کہ وقتے منش دیدہ بودم بخواب
چہ مقبل کسے کو بود در کنار / بت نازنین لعبت گلعذار
دمے چائے شیری بود نوش او / گہے یار گلرخ در آغوش او
نہد جملہ اسباب شاہی بہ پیش / بروز جوانی دہد داد عیش

تاریخ وفات خود گفتہ است ـــ

عزیزا زمن گر کسے پرسدت / بگوئیش بہ خلد بریں شد حمید (۱۲۶۴ھ)

کبیری ـــــ دہ باشی بود اما اشعار خوب می گفت۔

قولہ ـــــ

نافرماں گفت با خطا ئے / ایمان ز خدا بود عطائے

یاسین خان ـــــ در حدود پرگنۂ بیروہ اوقات خود تدریس بسر می برد۔ گاہ گاہ بشہر می آمد و اہل ثروت او را قدردانی می کردند۔

خواجہ حسن زرنگیر ـــــ صاحب طبع رسا و مشغل زکا بود۔ اشعار آبدار می گفت و از اشغال باطنی ہم خالی نبود۔

خواجہ حسن کول ـــــ از شریف زادہ ہائے کشمیر است مدۃ العمر

در امرتسر گذرانید۔ طبع موزون داشت۔ اشعار خوب می گفت۔ شعری تخلص میکرد۔ کتاب زبدة الاخبار از تصنیفات اوست و چہار درویش منظوم کردہ است۔ قصاید و غزلیات بسیار گفتہ است۔ این غزل نمونۂ طبع اوست ـــــ

ہر کہ دل دارد در لغت غارونیش سزاست ‏ آنکہ با صلحت نسازد کشتن از کینش سزاست
گر انارت را کسے خواہد فشردن در خیال ‏ ارّہ بر فرق حیا از سین یا سینش سزاست
بر لحاظ جرأت پابوس خود تم قائم است ‏ گر کنی پامال ہمچون نقش قالینش سزاست
داشت پیکانت دریغ آبی ز جان تشنہ ام ‏ در دہانش تیغ اگر انداختی اینش سزاست
زاں دہان تنگ دارد ہر کہ میل بوسہ ‏ در سخن پنہان شدن چون نون تنوینش سزاست
سبزۂ نو رستہ پیش خطش اے باغبان ‏ گردہی بر باد ہمچون گاہ پارینش سزاست
معنیٔ رنگین شعری را تمنا ہر کہ کرد ‏ گر شود از اشک گلگون چہرہ رنگینش سزاست

در سال ۱۲۹۸ھ رحلت نمود۔

تاریخ ـــ

سال تاریخ فوت خود شعری ‏ زد ندا رحمت خدا آمد

محمد شاہ فصیح ـــ شاگرد ملا محمود والا بود۔ اشعار سنجیدہ می گفت۔ در محلۂ سورہ امامت می کرد۔ من اشعارہ ـــ

اے سرو بندۂ قد بالائے کیستی ‏ بلبل غلام زلف چلیپائے کیستی
نرگس بگو نزاری و زاریت از سبب ‏ بیمار نرگس خوش شہلائے کیستی
خوابم نمی برد ز فغان تو اے فصیح ‏ شب تا سحر بہ ہے و ہیہائے کیستی

اسد اللہ راجہ ـــ متخلص بہ نحوی۔ مدة العمر درس می گفت۔ طبع موزون داشت۔ نمونہ اش اینست ـــ

تا جامہ عید من جامہ بدندان گرفت ‏ دیدہ ز جامہ دان غم جامہ ز قطران گرفت
خون جبال و زند پست خون خروس و مرد مست ‏ نحوی ز خون دل بدست شکر کزین آن گرفت

---

(۱) شد (نسخۂ ی)

خواجه محمد شاه ـــــ زرد ری متخلص به وفا۔ از شریف زاده های شهر بود۔ مدة العمر درس می گفت ۔ طبع موزون داشت۔ من اشعاره ـــ

چو حباب چشم واکن تو ببین ز نقش بر آب
که حباب عین آبی بدر آ ز خویش در یاب

مثنوی ـــ
آں رنگ پران چهرهٔ گل — آتش زن دودمان بلبل
از خانه دمے که میخرامید — وز ناز بسوے سر که میدید
کارش به نگه تمام می کرد — القصّه که قتل عام می کرد

خواجه سعد الدین ـــــ فرزند خواجه محمد سخی درابو۱ از نجبائے شهر و فصحائے عصر در حسن تحریر و حسن تقریر فرد بے نظیر بود و در سخندانی و درک معانی دلپذیر صاحب طبع رسا و معدن ذهن و ذکا و مخزن فطرت و دها بود۔ سائل تخلص می داشت۔ در نعت و منقبت اشعار نیکو بسیار گفته است۔ از آں جمله این مخمس دارد ـــ

کیست دانی بجهان نایب حق بے شک و شین
خاندان نبوی را که بود زینت و زین
به تقا وارث شیخین بحیا ذوالنورین
قرة العین علیؓ سبط حسنؓ آل حسینؓ
دستگیر دو جهان حضرت غوث الثقلین

حاجی مختار شاه اشائی ـــــ سوداگر زادهٔ عالی مقدار و رئیس نامدار و مشهور بلاد امصار۔ مرید شیخ طیب رفیقی بود و از شیخ احمد تاره بلی و امام علی شاه لترجهتری نظرے داشت ـــ در ۱۲۸۶ھ بزیارت حرمین الشریفین مشرف شد۔ در بذل و عطا و جود و سخا فرد یکتا بود۔ خدمت فقرا بسیار می کرد و فراموش خانهٔ انگریزی دیده بود۔ طبعے موزون داشت۔ اما فن

---

(۱) سائل . . . غوث الثقلین] این عبارت در نسخهٔ ی موجود نیست، و فی الاصل بخط دیگر مرقوم است۔

شاعری معیوب می دانست روزے در تعریف ڈل ایں رباعی موزون ساخت فقیر تحریر نمود ـــــ

رباعی ـــــ

ڈل را کہ صفائے آب کوثر دادند — از موج نسیمش آب دیگر دادند
جوہر برود از آئینہ چوں صاف شود — ایں آئینہ را صفا ز جوہر دادند

ولہ ـــــ

سر زد از بالا سرے ہمسر بقدت سرو باغ — لخت لختش ہمچو مشعل سوختم سر تا بپا
شب چو شمع از سوز ہجر آں بت آتش لباس — دودمان جان خود افروختم سر تا بپا
گشت از سوہان دوری ہمچو سوزن قامتم — جامۂ عریانی خود دوختم سر تا بپا
حاجی از سودائے زلفش شد پریشان ہوش می — درس و تعلیم جنوں آموختم سر تا بپا

ہفتم ماہ جمید الثانی ۱۳۰۹ھ دنیا را پدرود نمود ـ متصل مقبرۂ میاں محمد امین دار آسود ـ

تاریخ ـــــ

حاجی مختار چوں احرام تسلیم وجود
بست بر جان و قران جنت الماوی نمود
بہر سال و ماہ و روز نقل او گفتا خرد
ہفتم ماہ جمید الثانی و آدینہ بود

ایضاً ـــــ

بیا بر سر قبر مختار شاہ — کہ ہم پاک دل بود ہم پاک زاد
بتاریخ سال از خدا کن سوال — کہ رحمت بریں مرقد پاک باد

---

(۱) در نسخہ ی ایں اشعار موجود نیست ـ

خاتمه

بحمد الله از فضل آموزگار — نگارش گرفت این نگارین نگار
سخنهای سنجیده و نغز فام — به سلک عبارت شده ارتسام
بتصدیق و تحقیق بی حد بکام — بفضل حق این نامه شد اختتام
پی سال اتمامش اندر نهفت — خرد صورت حال کشمیر گفت ١٣٠٥ھ
پی نزهت خاطر دوستان — نهادم من این تحفه را در جهان
نوا نو آیین نوشین من — به بینند و نوشند نوشین من
سخنور سخن را چو افشا کنند — بصنعت مجلّی مجلّی کنند
منم فارغ از فنّ علم کلام — فصاحت بلاغت ندانم بنام
نخواندم عروض و قوافی بجور — ندیدم ز ترصیع و تلمیع نور
بطبعم طلاقت جسارت نبود — ببسط عبارت مهارت نبود
فساد خیالم عنان در ربود — کرا راهم بدیوان شنعت نمود
نماند اگر عقل در روزگار — نداند کسی خویشتن هرزه کار
برفتار خوبان زند کبک لاف — بقد صنوبر بنازد خلاف
بگلزارها نغمه بلبل کند — بکهسارها زاغ غلغل کند
مگر از تتبع فوائد بسی — عواید زوایده کند هر کسی
در اتباع اصحاب همت بکام — شده کلب در کهف هشتم امام
باتباع آن ساقیان سلف — درین بزم جامی گرفتم بکف
اگرچه بمینا میی خوشگوار — نباشد مگر درد دارد خمار
حریفان کشیدند باده بکام — تهی گشت خمخانه‌های مدام
اثرهای آن می بجم باقی است — ازان تا ابد هر کسی ساقی است
چو فعل بشر غیر تقدیر نیست — بفعل من ای خواجه تعبیر نیست
منم نی مگر دیگری نی نواز — منم نی بگرد دیگری سرفراز
بحکم ازل هر کسی سر نهاد — ازل را نظر بر دلم اوفتاد

بترتیب این نامه چون پرداختم — گرامی گهرها بهم ساختم
ز نوع بشر هر نفس جست در — بغفلت اگر رفت بشکست در
چو درهای اعجوبه و شایگان — بدین شغل و در باختم رایگان
ز یاد خداوند غافل شدم — باشغال بیهوده مایل شدم
ندانم در آخر چه باشد مرا — سزا و جزا بهر این ماجرا
نه افزون خود شرم دارم بسے — که مطعون نسازد مرا هر کسے
نسازد کسے وقر و تحسین من — کشاید لب ها به نفرین من
یکے بهر افراط تهمت کند — دگر بهر تفریط شنعت کند
اگر عاقلان عیب پوشی کنند — مگر جاهلان کے خموشی کنند
سخن فی المثل در بود در خزف — سخنور بهر گونه گردد هدف
بسے رنج بردم درین پنج عام — که پر در شد این گنجنامه بکام
نفسهائے بیحد و عد سوختم — چنین شمع در جمع افروختم
چو غنچه درین فکر خون شد جگر — چو اخگر ازین شعله آتش ببر
پریشانئ دهر جانکاه بود — نوایب مصایب سد راه بود
بصد تفرقه در وبال و نکال — شدم خامه فرسا به لوح خیال
امیدم چنان است از بخردان — که نازند زعمے به فعل بدان
بکارم نگه از تامل کنند — ز عیب و تعنت تغافل کنند
چو انسان ز انسان مشتق شود — بانسان خطا زود ملحق شود
ز فرط عنایت براه سداد — باصلاح کوشند وفق مراد
مگر وقتے از بزمگاه کفات — کسے را بکار آید این ترّهات
بود کز عطا این ضعیف العباد — ز غفران و آمرزش آرند یاد
برائے خدا گر عطائے کنند — مرا از تلطف دعائے کنند
و گر نه مرا لطف او در دو کون — مددگار و یار است از فضل و عون
خدایا دلم از غم عشق سوز — چو مشعل ز نور ولائی برفروز
بخود باقی از خود فنا کن مرا — بذات بقا التقا کن مرا

گنهگار و بدکار و خیره سرم ۔ فرو مانده شرمنده و ابترم
ز خجلت نگونسار افتاده ام ۔ سیه روئی در کوئے استاده ام
چو سگ عفعف می کنم با نیاز ۔ تو یا عفو از عفو کن سرفراز
بیامرز از عفو آثام من ۔ که محمود گردد سرانجام من
توئی خالق و رازق و ذوالمنن ۔ ز اعمال احسن حسن کن حسن
ز صمصام غفران خونش بریز ۔ بہ نیکاں برانگیز در رستخیز
بفضل خود این نامہ فرخندہ دار ۔ بدوران خورشید تابندہ دار
نگہدار از دیدن آں فضول ۔ کہ بے قدر باشد نکول و جہول
خدایا ز رحمت مگرداں ملول ۔ بحق ہمہ اہل بیت رسول

تمت بالخیر

اِشاریہ

[نسخ: تخلص؛ زیر لکیر: مقامات؛ بر لکیر: تصانیف]

ا

To expect any more than this would hardly be fair to him; for does he not in the end take us into his confidence that he is simply following in the footsteps of the 'Sāqīs of yore' and holding just a cup in hand believing that the wine has retained some traces of its pristine fervour:

ba atbāe' ān sāqiyān-e salaf
darīn bazm jāme giriftam bakaf ...
asar hāe ān may ba khum bāqiyast
azān tā abad har kase sāqiyast![75]

And so let us also make the best of it.

P. N. Pushp

75. P 60, Ibid.

TARIKH-E HASAN

VOL. IV

(PERSIAN POETS IN KASHMIR)

(COMPILED)

by PIR GHULAM HASAN KHUIHAMI

Edited by P. N. PUSHP

Published by:
RESEARCH & PUBLICATION DEPARTMENT
Jammu & Kashmir Government
SRINAGAR (Kashmir)

First Edition : 1961
Price : 1.50 nP

Printed at:
1. The Government Press, Srinagar
(Persian Text Only)
2. The Normal Press, Srinagar
(Title Covers & the Introduction etc.)

TARIKH-E HASAN

VOL. IV

KASHMIR SERIES OF TEXTS & STUDIES
No. 86

CONTENTS

Prefatory :

The present volume embodies the last part of the Tārīkh-e Hasan and should, ordinarily, have appeared after the third[1] which is still under preparation. But since it is complete in itself, no useful purpose could be served by delaying its appearance any longer.

The text is based on a Ms[2] of the work, which bears authentication in Hasan's own hand, and in spite of a number of errors[3] obviously due to the scribe's oversight, appears to be a very fair copy of the original. Collation with another Ms belonging to the Jammu and Kashmir University[4] has, however, revealed a few variants which deserve to be given in the footnotes.[5]

The **press copy** of the Ms has been prepared by Mr Mohammad Amīn Rafīqui and the **index** by Mr Mohammad Amīn (Ibn-e Mahjoor), while the proofs have been read by both. A few errors of **kitabat** that have, nevertheless, persisted can easily be corrected by an average scholar.

As to the adoption of a hybrid compound[6] in **bar lakīr** and **zer-e lakīr** for 'underlined' and 'overlined' perhaps no serious explanation is called for; such synthetic coinages have always suited the genius of Persian, particularly in Kashmir where Ghani's **kralapan** has become

---

1. Titled : Asrār-ul Akhyār [: Secrets of the Pious].
2. For which our grateful thanks are due to the Idàra-e khānaqāh-e Moa'lla, Srinagar.
3. Cf. Pp 2, 14, 19, 21, 30, 42, 45 and 47.
   No 2 on P_3 should read as :
   Khurram dil az nasīm-e gulsitan-e kas nayam.
4. For which we are grateful to Shri Ghulam Mohammad, Registrar of the University.
5. Cf. Pp 16, 18, 25, 29, 30, 35, 37, 39, 42, 46, 51, 54, 57. and 59.
6. Cf. P(i) Ishāriyah (: The Index).

a historic instance of linguistic resourcefulness.

And finally a word of apology as to the getup of the publication: superior paper of the 20×26/8 size could not be secured for the purpose. It is, however, hoped that despite a few shortcomings like these, the volume will satisfy a longfelt need.[7]

Srinagar:
Jan. 1, 1961. P. N. P.

7. English and Urdu renderings of the work are under preparation.

ABBREVIATIONS:

1. 'Āzamī: Tārīkh-e Kashmīr 'Āzamī by Khwaja 'Āzam Diddamarī; Messrs Ghulam Mohd Noor Mohd, Srinagar.
2. T. S.: Tārīkh-e Hasan; Research and Publication Deptt, Srinagar.
3. T. K.: Tārīkh-e Bīrbal Kachrū (MS No 14) Research and Publication Deptt, Srinagar.
4. R & P: Research and Publication Deptt. Srinagar.

Introductory :

1. Persian in Kashmir

The advent of Islam in Kashmir (in the fourteenth century) opened up a two-way intercourse between Kashmir and the centres of Persian culture, particularly Persia, Khurasan, Samarqand, Bukhara, Merv and Herat. Divines[1] and Sūfīs from these seats of Persian learning and culture came to Kashmir and brought Persian language and literature in their train; while princes, priests and scholars[2] from Kashmir pilgrimaged to these places for cultural elevation and intellectual enlightenment. With the spread of Islam in the valley it was, therefore, natural that Persian should, by and by, replace Sanskrit as the language of culture and administration, particularly during the rule of Shihab-ud Din[3] (1354–73). It was, however, about half a century later that Persian actually became the court language in the reign of Sultan Zain-ul 'Ābidīn (1420–70). Himself a poet he patronised[4] learning and muse, and encouraged inter-linguistic exchanges by way of translation and adaptation. Thus while Mullā Ahmad Kashmiri is said to have translated the Rājataranginī of Kalhana into Persian, under the title of Bahrul Asmār, Śrīvara rendered Jami's Yūsaf Zulaikhā into the Sanskrit Kathākautuka. Among other Persian poets[5] that flourished in the Sultan's time Mantiquī, Nadīmī, Fasīhī, Malīhī, Jamīl and Nādirī are the more outstanding.

After Zain-ul 'Ābidin it was Husain Shah Chak (1563-70) who rehabilitated Persian learning and attracted poets like Mīr Alī (from Iran) to his court. Later on Baba

---

1. Such as Mir Mohammad Hamadani; Cf. P42, A'zamī;
2. Pp. 40 and 51, Ibid.
3. P 42, Ibid.
4. P 197, T. H. ii;
5. P4 T. H. iv;

Tālib Asfahānī[6] also settled down here. But among the sons of the soil Mullā Mehrī[6] shone at the court of Ali Shāh Chak (1570–78), while Mullā Mohd Amīn Mustaghanī was patronised by Yūsaf Shāh Chak (1578–9).

Next we come to the most significant period of literary development of Persian in Kashmir under the Mughals (1586–1752) and here we find a galloxy of Kashmiris making their mark in Persian Muse and rubbing shoulders with their contemporaries from Iran[7], Mashhad[8], Hamadan[9], Khāf[10] (near Herat), Bahloj[11] and other centres[12] of Persian culture. Among these indiginous poets mention may be made of Bābā Dāūd Khākī[13], Sheikh Yāqūb Sarfī[14], Khwāja Habībulla Naushehrī[15], Mazharī[16], Aujī[17], Zehnī[18], Nadīm[19], Fasīhī[20], Fitratī[21], Badī'ī[21], Faroghī[22], Fānī[23](Mullā Mohsin), Ghanī[24], Isteghnā[25] (Abdur Rasūl) Munshī[25] (Mohd Rafī'), Nāfe'[26], Joyā, Goyā[27], Shahīd[27] (Lala Malik), Sālim[28] (Hājī Mohd Aslam), Mushtāq[29] (Mohd Razā), Sāte'[30], and Yaktā[31] (Mohd Ashraf).

The decadence that set in towards the decline of the Moghals was arrested for some time by the Pathān Governor Sukhjīvan Mal[32] whose shortlived reign (1754–62) brought together a number of talented poets like Shāiq[33] Sāmī[34], Rāhij[35] and Taufīq[36]. Besides these the Pathan

6. P4, Ibid.
7. Such as Shah Ab-ul Fateh (Cf. P5), Mohd Quli Salim (P 13), Mir Ilahi (P15) and Nūr-ud-Din Shariq (P30);
8. Mohd Jan Qudsi ((P10) and Tughra-e Mashhadi (P12)
9. Taliba-e. Kalim (P14); 10. Khwaja Akbar Ali (P 32);
11. Abdul Ghani Beg Qubul (P35);
12. Sheikh Mohd Kamil Badakhshi (Cf. P 224, ('Azami); Zafar Khan Ahsan and his son Inayat Khan Ahsan (Cf. P 22; T.H. iv);
13. P 107, 'Azami; 14. P 110, Ibid; 15. P 128, Ib.d; 16. P6 T.H iv; 17. P 7, Ibid; 18. P9; 19. P 16; 20. P 17;
21. P 18; 22. P 19; 23. P 170, 'Azami; 24 P 19, T. H iv;
25. P 23, Ibid; 26. P 26; 27. P 27; 28. P 28; 29. P 32;
30. P 34; 31. P36;
32. Cf. P 661, T. H. ii and P 41, T. H. iv.
33. P 40, T. H iv; 34. P 41; 35. P 42; 36. P 44; 37. P 49;

period produced a few notable poets like Mohtashim Khān Fidā[37] (died 1197 A. M.), Mahvī[38] (who glorified tea in his verse), Munshi Bhawānī Dās Kāchrū 'Nīkū' (of the Bahretavil fame) and Dayā Rām Kāchrū 'Khushdil'.[39] Under the Sikhs (1819–46) and Dogras (1846–1946) also Kashmir threw up a few poets[40] like Mirza Mahdi Mujrim (died 1895), Mulla Hamīd Ullah Shāhbādī (died 1246 A. H.), Khwāja Hasan Koul Sha'rī (died 1298 A. H), Khwāja Mohd Shāh Wafā, Tāba Kaul Arzbegī Dairī and Wahāb Pare (1845–1914).

Morever, it was in this period that handbooks even on the **Karmakāṇḍa** ritual of the Kashmiri Pandits were made available in the Persian language. Maharaja Ranbir Singh's reign (1857–85), in particular, saw a vigorous literary activity by way of translation, adaptation and compilation.

Thus Persian lingered on as the language of cultural expression and administration down to the time of Maharaja Pratap Singh (1885–1925) when Urdu and English took over from it; and during the five centuries of its sway in Kashmir the rich language has produced over three hundred writers and more than a thousand (major and minor) works creative as well as useful and critical. Out of these Kashmir can well be proud of masterpieces like the Bahr-ul Irfān of Baba Dāūd Khākī and the Panj-Ganj of Sheikh Yāqūb Sarfī, besides the ghazals of Ghanī, Sālim, Joyā, Āzar and Taufīq, and the narratives of Mushtāq, Dairī, Shāiq and Hamīd-ullah. The Dabistan-e Mazāhib of Fānī, of course, is a unique classic.

2. Hasan[41] and his Work

Pīr Ghulām Hasan Khuihāmī (1833–98)[42] came of a family of learned *pīrs* whose ancestor, Ganesh Kaul (Dattātreya) was converted[43] to Islām as Ghāzī-ud Dīn Koul in the sixteenth century at the hands of Makhdūm

38. P 52; 39. Mentioned by Birbal Kachru; 40. Pp 55-59. T. H. iv
41. The name is *Hasan*, **not** *Hassan*. Cf. P 62, the line : *Ze* a'mal-e ahsan *Hasan* kun hasan.
42. Ac. to 1249—1316 A. H.
43. Cf. P 11/b, Majmua'-e Shaiwa (Ms No 589, R & P.) and P 113, Aijaz-e Ghariba (Ms No 808, R & P)

Sheikh Hamza (died 1576). His father Abdur Rasūl Shaiwā (died 1871), an eminent pīr of Zoonimar[44] (Srinagar) who later on migrated to Gamroo (Khuihama) on the Wular Lake, seems to have given his son a fair grounding in the professional lore of a pīr (: theology as well as medicine). But Hasan's extra-ordinary interest in the past of his country and the current happenings round about him, led him to an extensive study of all the source material[45] that came his way. His concern for the well-being of his countrymen rings clear not only in his appeal[46] to God to 'protect Kashmir against misfortune, tyranny and distress', but also in the following cleverly worded remarks of his in a letter addressed to the Dogra Prime Minister:

"*Ahwāl-e mulk naua'-e ke būd, badastūr. B'āz reā'yā ābād b'āz mafrūr. Khayānat-kunandagān maghrūr wa mālguzārān maqhūr. Badnāmī-e muntazimān mashhūr.... Banda dar tashrīh o tauzīh-e ān m'azūr...*"[47]

[: "The (sorry state of affairs in the country remains unrelieved. Some (sections of) people are well-off while others have slipped away. The betrayers of trust (: misappropriators) are impudent, while the revenue-payers are frowned upon. Administators' bunglings are an open secret... (but) the humble servant (: the writer) can ill-afford to comment and dilate (any further) on that."]

It was his first-hand knowledge of the peasantry that won him high praise[48] from Lawrence with whom he worked as a settlement-guide. But prior to this he had already written three works: two[49] in Persian and one[50] in Kashmiri. It appears that while collecting material for the Geography of Kashmir (for which he was originally

44. Ibid; and P 8, T. H I; R & P;
45. Pp 8—11, T. H I & Pp 6—18. Introd, Ibid.
46. P 112, Aijaz-e Ghariba.
47. P 5, Introd. T. H. I.
48. Cf. 451, Valley of Kashmir; London, 1895.
49. (a) Gulistan-e Akhlaq (a didactic poem) dated 1283 A. H. (=1866).
(b) Kharita-e Asrar (on medicine and astrology), dated, 1286 A. H. (=1869)

commissioned by Dewan Anant Ram, the Dogra Prime Minister of Maharaja Ranbir Singh, Hasan was strongly seized of the idea[51] of planning a more comprehensive work covering the political, religious and literary aspects too. That, no doubt, forms the pattern of the four volumes of the Tārīkh-e Hasan. Thus:

Vol I deals with Kashmir Geography (both physical and human);

Vol II traces the historical developments of the country right from the prehistoric times down to his day[52];

Vol III is on mystics, saints and divines that lived in or influenced Kashmir;

And finally,

Vol IV (which is being presented now) seeks to offer an account of 118 Persian poets that came to or flourished in Kashmir since the Chaks (1555–86).

Hasan's calibre as a historian or a researcher is certainly not of a very high order, for he generally incorporates the earlier works almost verbatim. On occasions he changes just the finite verb, or at the most, an epithet or two; and this tendency of his is obnoxiously apparent in the present volume which borrows too freely from Diddamarī[53] (1747) to the extent of blatant plagiarism. To take only one example it would not be out of place here to compare the accounts of Mohammad Qulī Salīm[54] (whose *mathnavī* on Kashmir has been fondly copied[55] out by Hasan in his own hand).

---

50. Ai'jaz-e Ghariba (on the Prophet's miracles), dated, 1299 A. H. (=1882); Published, Amritsar (1911) and Srinagar (1938 & 1943).
51. Cf P 8, T. H. I, R & P, 1954.
52. 1305 A. H. ac. to the Chronogram: Surat-e hal-e Kashmir (P 60, T. H. IV).
53. Cf. the accounts of Haji Jan Qudasi, Mohd Quli Salim. Mulla Tahir Ghani, Mir Nur Allah Shariq and Mir Kamal-ud Din.
54. Cf. P 13, T. H. IV and P 152, 'Azami,

Here are the passages:

a) Writes *Diddamari*:

"Dar Zamān-e Shāh Jahān az velāyat-e Irān ba Hind āmadah wa az Khushkhayālī o ma'nīyābī dād-e sakhunwarī dāda dar mulāzimat-e Nawāb Islām Khān wazīr-e ā'zam mī guzarānīd wa sha'rhā-e khūb barjasta wa fikrhā-e dastbasta bar mansa-e zuhūr mī rasānīd. Azān jumla ast **bait**—..."

b) *Hasan* presents it as:

"Dar zamān-e Shāh Jahān az Irān ba Hind āmada dar fan-e sakhunwarī wa sha'rgoī fard-e behamtā būd wa dar mulāzimat-e Nawāb Islām Khān wazīr-e a'zam auqāt mī guzarānīd wa sha'rhā-e khub o fikrhā-e dastbasta bar mansa-e zuhūr mī rasānīd. Azān jumla..."

Surprisingly enough Hasan does not care even to indicate the sources he is drawing upon; nor does he take the trouble to quote any verses of his choice from the poet whose works he must have read, at least the maṭhnavī which he has copied out in his own hand. In his account of Ghanī also he has quoted the verses already cited by Diddamarī[56] in the very order, but he has also added[57] a few verses of his own choice. In the case of some other poets too he occasionally does supply further bits of information. He mentions Taḍkura-tushshua'rā[58] as the work of Mīrllāhī and the first of the two ghazals[59] of Nadīm (Mullā Mohd Sāleh) that he quotes is not found among the nine[60] quoted by Diddamarī. Yet he seldom improves upon Diddamarī, but sometimes indulges in unnecessary verbiage as in the case of Mullā Fāiq, Mullā Bīnish, Āzarī and Mullā Ṭhābit whom Diddamarī disposes off in one simple sentence[61], while Hasan employs[62] an inflated sentence for each without telling anything of substance about them.

Moreover, while on the one hand he includes poets like Qāzī Abdul Qāsim[63] and Badīi'[64], on the other hand

---

55. Cf. Ms No 522, R & P.
56. Cf. P 152, 'Azami; 57. Cf P 21 T. H. IV (last seven).
58. P 16, T. H: IV; 59. P 17, Ibid; 60. Pp. 155—57, 'Azami
61. P 209, Ibid; 62. Pp 29—30, T. H. IV. 63. P 13, Ibid.

he drops besides ordinary poets like Maulānā Azīzullah Abdush Shukūr Chiū Qāne'[65] such eminent names as those of Babā Dāūd Khākī[66], Sheikh Yāqūb Sarfī[67], Khāwja Habibullah Naushehrī[68], Bābā Nasibud Dīn Ghāzī[69], Mullā Mohsin Fānī[70], Bābā Dāūd Mishkwātī[71], and Sheikh Akmal-ud Dīn Kāmil Badakhshī[72]. Similar is the case of Shāh Sādiq Qalandar[73] who has not been included by Hasan among the poets though a few verses of his have been quoted by him in his Vol III. Nor has he mentioned Khwāja 'Āazm Diddamarī himself as a poet, in spite of the fact that he has so 'liberally' drawn upon him.

Like Diddamarī, again, he completely ignores the non-Muslim Persian poets of Kashmir and makes not even the most oblique reference to any of them, not even the topmost like Munshi Bhawanī Dās 'Nīkū', Dayā Rām Kāchrū 'Khushdil' and Birbal Kāchrū.

Yet, despite all these limitations and shortcomings Hasan's work is, the first of its kind that has come down to us Diddamarī's account of the poets is mixed up with that of saints, mystics and divines, while Hasan has arranged them separately in chronological sequence, presenting thereby a clearer glimpse into the development of Persian poetry in Kashmir. His outlook on poetry is plainly stated by him in his introductory remarks[74] wherein he regards a 'purehearted poet' 'the voice of God':

dar-e faiz-e azal hamin sakhunast

He noted with deep distress that in his day poets had become rare like the proverbial **humā**; while the atmosphere was reverberating with the cries of the **owls**. The sketchiness of the information offered is, no doubt, symptomatic of Hasan's lack of resources other than those of Diddamarī's; but it does not detract from the intrinsic value of his contribution: a readable compilation on the development of Persian verse in Kashmir.

---

64. P. 18; 65. P 227, 'Azami 66. P 107, Ibid: 67. P 110;
68. P 128; 69. P 142; 70. Cf. Pp 21, 26, 28, T. H. IV; and P 176, 'Azami; 71. P 176, Ibid; 72. P 224, 73. P 181.
74. P1, T. H. I.

To expect any more than this would hardly be fair to him; for does he not in the end take us into his confidence that he is simply following in the footsteps of the 'Sāqīs of yore' and holding just a cup in hand believing that the wine has retained some traces of its pristine fervour:

ba atbāe' ān sāqiyān-e salaf
darīn bazm jāme giriftam bakaf ...
asar hāe ān may ba khum bāqiyast
azān tā abad har kase sāqiyast![75]

And so let us also make the best of it.

P. N. Pushp

75. P 60, Ibid.